

CLASSIQUES
GARNIER

Édition de CICCONE (Lisa), « Apparat des sources », *Un commentaire médiéval aux Métamorphoses. Le Vaticanus Latinus 1479, Livres VI à X*

DOI : [10.48611/isbn.978-2-406-12885-4.p.0771](https://doi.org/10.48611/isbn.978-2-406-12885-4.p.0771)

Publié sous licence CC BY 4.0

APPARAT DES SOURCES

LIVRE 6

- 1-3 Primo *Integumentum* [...] inops. Cf. Ioh. de Garland. *Integ.* VI 277-296.
- 5 mutationes [...] pennatos. Arnul. Aurel. *Allegorie* VI 1 : « Mutationes sexti libri tales sunt. 1. Pallas in anum. Aragnem in araneam. 2. Rodope cum Hemo in montes. 3. Pigmea in gruem. 4. Antigone filia Priami in ciconiam. 5. Filie Cinare in gradus templi. 6. Iupiter in taurum. 7. Idem in aquilam. 8. Idem in cignum. 9. Idem in satirum. Idem in Amphitrionidem. Idem in ignem. Idem in pastorem. Idem in serpentem. 10. Neptunus in iuvenum. Idem in Enipheum. Idem in arietem. Idem in equum. Idem in delphina. 11. Phebus in agrestem. Idem in accipitrem. Idem in leonem. Idem in pastorem. 12. Liber in uvam. 13. Saturnus in equum. 14. Niobe in saxum. 15. Agrestes in ranas. 16. Marsia in flumen. 17. Carneus humerus in eburneum. 18. Philomena in luciniam. Thereus in hupupam. Progne in hirundinem. Itis in fasianum. 19. Filii Boree in pennatos. »
- 28-29 Nam [...] illo est. Cf. Ps. Cat. *Dist.* IV 18 : « Cum sapias animo, noli ridere senectam ; / nam quocumque seni puerilis sensus inhaeret ».
- 51-52.1 Pallas [...] ipsa est sapientia. Cf. Hugut. *Deriv.* M 112,1 : « MIN, idest in, erva, idest mortale vel mortalitatis, et inde per compositionem dicitur hec Minerva-e, idest Pallas dea sapientie, quasi immortalis, quia sapientia re vera immortalis est et filia Altissimi, unde et apud Grecos Athenas dicitur, idest immortalis ». Dea est lanificum. Cf. Du Cange s.v. *lanifex* : « ouvrier en laine ».
- 51-52.1-3 Pallas ipsa [...] se ipsam includit. Arnul. Aurel. *Allegorie* VI 2 : « Pallas ipsa dea est lanificii quia docet telam de virtutibus texi. Palladem Aragne, idest insipientia telam textens de viciis, unde dicitur Aragnes quasi arida mens sine humore caritatis, contempnit, Pallas vero anum se simulans iuvenem Aragnem monens castigat. Quod ideo fingitur quia vetule sunt sapientiores iuvenibus et eas castigant. Aragne vero idest iuvenilis etas temeraria senectuti sapienti se preferens cum ea contendit. Texendo fit inter utramque contentio, Pallas de virtutibus et de potentia deorum disputat. Aragne de viciis et contempta deorum telam texit iocundiorum. Iocundior enim est via ad vicia et praeior, ad virtutes vero durior et difficilior. Sed quia tela eius arida est et sine succo sapientie, suspenditur idest a vento ut pote res vana suspenditur, ventilatur, et in vermem mutatur idest ad terrena respicit quod est verminum. Sed in aranea potius quam in aliam quia quem ad modum aranea ex se ipsa filia elicit, ita et insipientia se ipsam seducit ».
- 69 argumentum [...] comediam. Cf. Hugut. *Deriv.* A 307, 3 : « Item ab arguo hoc argumentum, quod tribus modis dicitur ; dicitur enim argumentum res ficta que tamen fieri potuit, ut comedie Terentii : dicitur etiam argumentum parvum opus premissum, in quo tota materia subsequentis operis prelibatur, et tunc dicitur argumentum quasi argutum idest callidum inventum. [4] Dicitur etiam argumentum rei dubie probamentum » ; F 50, 34 :

- « [...] fallacia est deceptio que est in argumentatione, aliter non erit falsificatio; est enim falsificare argumentum inducere aliquod in quo magis appareat falsitas, unde nec verum argumentum nec falsissimum falsificari potest ». Hystoriam. Cf. Hugut. *Deriv.* H 52, 1 : « HISTORIN interpretatur videre vel cognoscere; unde hec hystoria -e; antiquitus enim nullus scribebat hystoriam nisi qui interfuisset et ea que conscribenda essent vidisset ». Fabulam. Cf. Hugut. *Deriv.* F 50, 1-2 « [...] hec fabula -le, res que nec vera est nec verisimilis; et est illa fabula vera que nichil veritatis habet in se et illa falsa que aliquid veritatis in se continet admixtum : sicut enim est in amore modus non habuisse modum sic est in fabula veritas non habuisse veritatem; et dicitur fabula a fando quia in solo fatu consistat. [2] Istam fabula quandoque dicitur ystoria, similiter a fando quia eam famur, quandoque locutio ».
- 90-92 Pigmea [...] gruibus. Cf. Hugut. *Deriv.* P 81 : « hec Pigmea -e quedam regio est, unde pigmeus -a -um, et, ut dicit beatus Augustinus, Pigmei semicubitales sunt, qui tertio anno perfecte etatis sunt, septimo senescunt, et dicuntur pugnare cum gruibus et armati ferri ab ipsis gruibus ».
- 93-97.2 Iunoni [...] inferior. Cf. Hugut. *Deriv.* I 120, 12 : « Cum Iuno dicitur aer et Iupiter interpretatur ignis, et tunc similiter fratres, quia aer et ignis de eadem materia fuerunt ».
- 103-108.1-3 Idem Iupiter [...] tractata videntur. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VI 7 : « Idem Iupiter Asteriem in specie aquile rapuit id bellando aquilis preeuntibus sicut et Ganymede. Nam ut Anacreon refert, dum Iupiter adversus Titanas, Titani filios, qui frater Saturni fuerat, bellum assumeret et sacrificium in celo fecisset, in victorie auspicio aquile prosperum videt adesce volatum. Pro quo tam felici omine, et quia victoria consecuta est, in signis bellicis sibi auream fecit aquilam tuteleque sunt virtuti deputavit. Unde et apud romanos huiusmodi signa tractata sunt ».
- 109.1-4 Iupiter, in cignum [...] affactura. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VI 8 : « Iuppiter in cignum conversus com Leda concubuit que ovum peperit, unde nati sunt iuvenes Castor, Pollux, Helena. Quod totum est mysticum : Iupiter enim in modum potencie ponitur, Leda vero quasi lide, quod nos aut iniuriam aut convicium dicimus. Ergo omnis potencia in iure mixta speciem sue generositatis immutat. In cignum potius mutatur, quia dicunt physiologi hanc avem conviciis esse plenam quod ea clamante relique aves que presto fuerint taceant. Unde et olor dictus est ab ologoria quod iniuriam sonat. Ergo quotienscumque nobilitas vergit, viciis miscetur et necesse est quod ex hac re ovum concipiatur, ita et in effectum iniurie omnis immunditia que tamen per successores mitigari poterit. Sed ex ovo generantur Castor, Pollux, Helena, femina scandali et discordie. Castor vero et Pollux in modum perditionis posuerunt. Quod ex ipsorum nominibus habetur; nam pol grece a polu vel a pollui dicitur et a perendo, et castor quasi cacon sterori, malum eternum. Inde etiam, quia perditionem significant, dicitur esse signa, quia signorum est ortu suo vel occasu pericula designare ».
- 125-126 Chirona [...] homo. Cf. Hugut. *Deriv.* C 195, 3 : « Item a ciros hic Chiron -nis, quia cirugicus fuit et inventor medicinarum iumentorum, unde et fingitur fuisse dimidia parte homo et dimidia equus ».
- 140-141 mutatio [...] in araneam. Cf. Hugut. *Deriv.* A 17, 3 : « Et ab aer, secundum Rabanum, hec aranea-ee, eo quod ex aere nutriatur; et hic araneus invenitur et adiective araneus -a-um; vel ista deriventur ab Aragne, que fuit mutata in araneam ».
- 157* *mantbo* grece, latine *divinatio*. Cf. Hugut. *Deriv.* M 31, 1-3 : « MAN, idest videre, thesis, idest positio : inde dicitur mantos, idest divinatio; unde hec mantice-es, illud idem, scilicet divinatio, quasi visio positorum, idest previsorum a Deo; et hinc filia Tiresie dicta est Mantos, quasi divinatrix ».
- 221.2 supercilium. Cf. Hugut. *Deriv.* C 123, 6 : « et supercilium ponitur quandoque pro superbia, qua in eo maxime apparet, unde superciliosus -a- um, idest superbus et arrogans, et superciliosus idest tristis, severus, nubilosus, qui semper incedit depresso supercilio ».

- 221.1-4 Nyobe [...] labidis. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VI 14 : « Niobe regina Latonam spernebat pro duobus filiis suis cum ipsa VII filios et VII filias haberet. Sed a filiis Latone VII filii Niobes et VII filie insimul ocisi sunt. Ipsa in lapidem mutata. Allegoria. Per Niobem habemus superbiam, que VII filios habet : pedem, pectus, manum, linguam, nasum, supercilium, oculum, et VII filias, has scilicet : superbum pedis incessum, pectoris summationem, manus gestum, lingue in verbis indignationem nisi fricationem, supercilii elationem, oculi superbiam. Per Latona habemus religionem cuius sunt filii Apollo idest sapientia et Diana idest castitas, humiliaverunt filios eius occidendo. Postea mater in lapidem fuit mutata. Que, superbia omnino deposita, sapientie vacans et castitati, ad religionem revocata, ibidem mansit firma et stabilis ad modum lapidis ».
- 339 leones [...] serpentes. Cf. Hugut. *Deriv.* I 49, 4 : « confectionis quando conformamus in mente aliquid quod in rerum numero natura non patitur inveniri, ut chimeram ex capite leonis, pectore hominis, ventre asini, cauda serpentis ».
- 345 Ulva. Cf. Hugut. *Deriv.* U 38 : « hec ulva -ve herba est palustris, unde ulvosus -a -um ».
- 395 Armenta. Cf. Hugut. *Deriv.* A 313, 7 : « Item ab arma hoc armentum-ti, quia aptum sit armis vel faciendis vel ferendis vel exercendis vel quia sit cornibus armatum ; vel dicitur armentum quasi aramentum ab arando, et est proprie de maioribus, grex de minoribus ». Bucera. Cf. Hugut. *Deriv.* B 87, 1 : « Bos bovis communis generis, et dicitur a bus, quod Greci dicunt ; unde bovinus -a -um, et bucerus -a -um in eodem sensu, unde Ovidius Metamorphoseos 'quisquis in montibus illis lanigerumque gregem armenta que bucera pavit' » (VI 391-392).
- 398-400 Marsyas [...] fluvium aque. Cf. Hugut. *Deriv.* M 39 : « Hic Marsia -e vivus fuit excoriatus ab Apolline, ex cuius sanguine procreatus est quidam fluvius qui similiter dictus est Marsia ».
- 406-409 Tantalus, pater Pelopis. Cf. Hugut. *Deriv.* T 32 : « TANTALUS fuit pater Pelopis ; et tantalus, avis quam ardeam dicunt ».
- 427-432 HYSMENEUS. Cf. Hugut. *Deriv.* H 39, 1 : « Hoc hymen -nis, producta e, dicitur membranula illa in qua puer involvitur in utero matris, que alio nomine dicitur matrix, in qua sunt septem cellule forma humana impressae, nec plus, unde non contingit plures quam septem concipi simul a muliere ».
- 445-448 PIRRENA. Cf. Hugut. *Deriv.* P 92, 1 : « PIR grece, latine dicitur ignis, unde hec pira -e, idest rogos, scilicet congeries lignorum in igne ».
- 587 TRIATERICA. Hugut. *Deriv.* T 166, 9 : « Et hec triateris -dis, et hoc triatericum, festum Bacchi ter in anno celebratum vel tribus annis semel, unde triatericus -a -um ».

LIVRE 7

- 6 Mutationes [...] volatili. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 1 : « Hee sunt mutationes septimi libri. 1. Dentes serpentis in armatos milites. 2. Eson de sene in iuvenem. 3. Aries in agnum. 4. Ramus sicus in viridem. 5. Cerambus in avem. 6. Tioneus in cervum. 7. Mera in canem. 8. Cee matres in iuvenas. 9-11. Filia Alcidae in columbam, Philii in olorem, Hirie in aquam sui nominis. 12. Ossias in avem. 13. Nepos Cephisi in phocam. 14. Eumeli in avem. 15. Periphas et Fineus cum nepte Poliphemonis in aves. 16. Spuma Cerberi in venenum. 17. Formice in Mirmidones. 18. Cephalus in adulterum. 19. Fera in marmor ». Cf. aussi *Vulgatus*

VII, Acc. : « Mutationes huius septimi libri tales sunt : dentes serpentis in armatos milites; draco semper uigilans in sopitum; Eson de sene in iuuenem; nutrices Bachi de senibus in iuuenes; aries in agnum; ramus siccus in uiridem; Cherambus in auem; Tyoneus in ceruum; Mera in canem; Cee meretrices in iuuenas; Telechine omnia uisu suo mutantes in submersionem; filia Archidame in columbam; puer Phillii in olorem; Hirie in aquam sui nominis; Ophias in auem; de Progne et Thereo in aues; de Menefro cum matre concumbente in feram; de filio Cephisi in phocam; filia Eurimeli in auem; fungi in mortalia corpora; Perifas et Phineus cum nepote Polifemonis in aues; spuma Cerberi in uenenum; ossa latronis in scopulos; Sithon in monedulam; formice in Mirmidones; Cephalus in adulterum; fera in marmor; Procris in mortuam, et in hoc terminabitur liber iste ».

- 1 Partem istam [...] sic dicentes. Cf. *Vulgatus* VII : « Precedencia subsequenter ita continuantur ».
- 3 Phineus habuit [...] historicom. Cf. *Vulgatus* VII 3 : « Phineus iste fuit quidam qui habuit duos filios, quos nouerca sua appellauit de choitu, qui renuerunt. Illa autem timens ne accusarent eam eos accusauit erga patrem, quos Phineus excecavit. Dei autem in ulcione eorum excecauerunt Phineum, unde uos habetis in libro *Artis amatorie* : “Quid fodis immeritis, Phineu, sua lumina natis? / Pena reuersura est in caput ista tuum” (Ov. *Arv* I 339-340). Iterum dei miserunt quasdam uolucres infernales que uocantur Arpie que fedabant eius conuiuia. Iason autem cum sociis suis uenit in domum suam et petiit uiam ab eo per quam posset ire ad Colcon insulam. Ipse uero dedit ei columbam que conduceret eos usque ad Colcon. Zetus autem et Calais fugauerunt Arpias a mensis suis usque ad quasdam insulas que uocabantur Plote, modo dicuntur Trophades a ‘trophos’ quod est conuersio, quia inde reuersi sunt Zetus et Calais. Hoc autem dictum est secundum *Argonauticon* ubi legitur : « “Postera non casse †Miniis aut mare texit† | noctis iter : noua cuncta uident Phineaque iuxta | litora fatidici penis horrentia Phinei” » (Cf. Val. Flac. *Arg.* IV 423-425).
- 11 REPUGNAT : loquitur sibi ipsi. Cf. *Vulgatus* VII 11 : « MEDEA ad se ipsam loquitur ».
- 30 Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 1-4 : « De dentibus seminatis in milites armatos mutatis et de sene renovando et de ariete agnificato, de stipite arescente refrondato constans est et certum quia hoc totum possunt uideri facere uenefice licet non faciant ».
- 179-181 Describit actor [...] vel eo circa. Cf. *Vulgatus* VII 178 : « Facit hic actor chronographiam, id est temporis descriptionem : describit enim tempus in quo exiuit a domo Medea et iuit quesitum sibi necessaria ad reuiuenscendum Esonem, et hec est *tres aberant* etc. ».
- 194 Achathe [...] in hiis factis. Cf. *Vulgatus* VII 194 : « *triceps* : hoc dicit propter tres potestates, quia secundum quosdam dicitur Proserpina in inferno, Luna in celo, Diana in siluis; Hecate centum potestates habens ».
- 207-208 Solebat [...] faciebant. Cf. *Vulgatus* VII 207 : « Coribantes sunt populi quidam qui uidentes lunam laborare propter incantationes faciunt tumultum in ereis instrumentis ne luna audiat incantationem quia, cum luna patitur eclipsim, putant quod hoc sit propter incantationem magicorum ».
- 225 OLIMPUS. Cf. Hugut. *Deriv.* O 20, 1-4 : « Olon grece, latine dicitur totum [...]. Item componitur cum phos, quod est lux vel ignis, et dicitur hic Olympus -pi, quidam mons, quasi olonphos, idest totus lucens, quia est quasi celum altitudine sua, unde et sepe pro celo ponitur ».
- 261.2 FLAMMA [...] remanerent. Cf. *Vulgatus* VII 261 : « *flamma* ad remouendum mortalitatem, quia maior mortalitas est in sene quam in iuene; *aqua* ad remouendum immunditiam; *sulphure* ad remouendum infirmitatem et debilitatem ».
- 270-271.2. Cherindrus [...] *aqua*. Cf. *Vulgatus* VII 272 : « Chelindrus genus est serpentis qui partim habitat in terra, partim in aqua, unde chelindrus quasi gelindrus a ‘ge’ quod est terra et ‘ydros’ quod est aqua ».

- 352 PELYON [...] Thesalia. Cf. *Vulgatus* VII 352 : « Pelion mons est in Tessalia ubi habitavit Chiron ».
- 354-355 Cherambus [...] in avem. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 5 : « Cerambus diluvium fugiens mutatus est in avem. Allegoria talis. Cerambus quidam cum omnia sua luxuriose vivendo quasi per diluvium devastasset exul factus a patria sua aufugit unde fingitur mutatus esse in avem ». Cf. *Vulgatus* VII 353 : « De mutacione Cherambi in avem talis est allegoria : Cherambus quidam fuit qui cum bona sua luxuriose vivendo quasi per diluvium devastasset, ita levis factus tamquam avis exul a patria fugit pre pudore, et sic est moralis ista mutatio ».
- 359.1 Bachus [...] evasit. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 6 : « Tioneus filius Bachi, qui ideo fingitur quia bonus erat potator, iuvenum re vera est furatus. Qui metuens intercipi iuvenum pro cervo mutavit quem interfecisse dicitur Bachus quia qui iuvenum pro cervo accepit nisi vino suadente hoc non faceret ».
- 362.1 MECHA [...] caniculam. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 7 : « Mera quia diis convinciabatur mutata fuit in canem quod fingitur propter assiduum eius in conviciando latratum ».
- 363.1-2 matres Cee [...] in vacas. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 8 : « Cee matres re vera Iunoni maledicebant. Unde fingitur cornua sue fronti esse addita. Et per cornua stoliditatem accipe quia stolidi sunt pro insania sua deputate ».
- 365.1 THELEGINE [...] mari. Cf. *Vulgatus* VII 365 : « Telichine fratres fuerunt filii Iasillii qui omnia mutabant solo visu. Iupiter autem submersit illos in mare timens ne mutarent se ipsum vel celum solo visu. Vel secundum quosdam fratres fuerunt qui carpebantur invidia omnium rerum, quos Iupiter propter invidiam submersit in mare ».
- 368 Alcidas [...] servari. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 9 : « Filia Alcidae re vera patre suo ignaro peperit columbam, idest finxit se peperisse, cum iam audiretur a patre vox parientis, ut hoc argumentum esset per columbam eam non ab homine sed a deo esse gravidatam ».
- 372.1-2 PHILLIUS [...] fugiens. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 10-11 : « Puer Philli offensus, a Phillio abfugit, unde fingitur in avem esse mutatus. Sed in orem potius quam in aliam quia pre ceteris pueris bene cantabat sicut olor pre ceteris avibus. Hirie mater pro filio suo in avem mutato idest de patria profecto tam diu flevit quod in aquam sui nominis omnino defluxit. Quod nichil aliud fuit nisi quod in aquam pre dolore se precipitavit que a nomine eius dicta fuit ».
- 382-385.1 Combe, filia Offi [...] manus illorum. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 12 : « Filia Ossi in adulterio a privignis suis deprenta mutata est in avem. Quod ideo fingitur quia privignorum velociter ac si pennata esset manus abfugit ».
- 386 MEREPHON. Cf. *Vulgatus* VII 365 : « Menepron fuit quidam qui cum matre sua voluit concumbere more bestiali, quia bestia multociens generat in matrem. Vel *more ferarum* quia a parte posteriori cum ea voluit rem habere ».
- 388 Cephisus [...] sompnolenti. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 13 : « Nepos Cephisi Phoeus ab Apolline devictus in phocam piscem marinum fuit mutatus, idest quidam imperitus cum sapientie disputans ab eo deinde victus mutatus est in piscem quia indictum est ei silentium sicut piscibus qui naturaliter muti sunt, et in phocam potius quam in alium quia illi pisces sompnolenti unde et magis videntur multi quam ceteri ». Cf. *Vulgatus* VII 388 : « Cephisus pater Narcisi quendam nepotem habuit nomine Phocum vel Delphinum qui iactavit se quod melius cantaret in lira quam Apollo, et ideo mutatus est ab Apolline in phocam piscem marinum ».
- 390.1 Eurimelus [...] turtur dicitur. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 14 : « Eumelus rex quidam fuit qui propriam filiam corrumpere voluit, sed Mercurio faciente mutata fuit in avem. Hoc partim est historicum, partim allegoricum. Quod filiam pater voluit corrumpere

verum fuit. Quod autem in avem mutata fuit sic intellige quod de patria sua procul effugit, Mercurio idest sapientia sua consulente ». Cf. *Vulgatus* VII 388 : « Eurimelus Eoli vicarius fuit qui habuit filiam quam dum Mercurius voluit opprimere mutata est in avem. Vel secundum alios eam Mercurius ab ea spretus mutavit in avem. Vel Eurimelus filius Pirei regis Epiren civitatis fuit cuius filia Ysiphile nomine, quia venefica fuit, mutata est in drachonem ».

391-399.1 Ephire [...] fungis. Cf. *Vulgatus* VII 391 : « In Ephire civitate fuerunt quidam superbi et deorum contemptores, unde Iupiter mutavit eos in boletos. Postea vero videns sua memora minus coli iterum fungos mutavit in homines. Rei veritas est quod iuxta Ephiren civitatem quidam fluvius est qui quando superhabundat omnia sata destruit, aqua vero recedente in alveum ex humore et calore procreantur boleti et inde sustentantur homines. Et ideo fictum est quod homines nascuntur de boletis ».

391-399.3 Rei veritas [...] parvos occidit. Cf. *Vulgatus* VII 394 : « *Set postquam* : notandum est quod cum Medea fugeret propter scelus quod patraverat, Iason Creusam filiam regis Creuntis superduxit in uxorem. Medea vero super hoc contristans quod Creusam superduxerat et eam reliquerat misit quandam camisiā intoxicatā Creuse sub obtentu amicitie quam postquam indutam habuit combusta est in ea camisia per venenum. Postea duos filios quos habebat ex Iasone manu propria interfecit ».

402-403.1 Phineus [...] in vultures. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 15 : « Periphas et Phineus cum nepte Poliphemonis de patria sua procul affugerunt, unde fingitur in aves esse mutatos ». Cf. *Vulgatus* VII 399 : « Phineus et Periphas duo reges fuerunt Athenienses qui iustissimi erant et ideo dei mutaverunt eos in aves, ut longius viverent secundum quosdam. Vel aliter Phineus et Periphas duo fuerunt iusti qui propter iustitiam suam credebantur esse dei, unde dei super hoc irati mutaverunt illos in aves ». 402-403.5 HYSMON [...] Theseus. Cf. *Vulgatus* VII 405 : « Ysmon mons est inter Yonium mare et Egeum ubi habitabant latrones quam plurimi et transeuntes spoliabant; illos enim interfecit Theseus et locum reddidit pacificum et securum ».

409-413.1-3 Cf. *Vulgatus* VII 407 : « Aconita vocata sunt venena quasi a caute nata, quorum origo talis est : Theseus et Pirithous iactitaverunt se quod non nisi filias Iovis ducerent in uxores. Theseus Helenam rapuit; Pirithous ergo, cum nullam posset invenire in terris, apud inferos descendit propter Proserpinam cum Theseo, qui ibi detenti graves penas persolverunt ». Aconitum. Cf. Hugut. *Deriv.* C 133, 4 : « Item a cautus hec cautes -tis petra durissima et asperissima, quasi cauta quia cavetur; et componitur cum a et dicitur aconitum -ti, herba venenifera, quasi a caute natum, quia in cautibus abundet, vel quia de spuma quam Cerberus super lapidem spuit natum est, vel dicitur ab Acone portu Bitinie, quia ibi abundat sicut superius diximus ».

409-413.4-5 de spuma [...] similis pastinacee. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 16 : « De spuma Cerberi aconitum creavisse dicitur quia per Cerberum tripitem habemus terram que tria habet capita : Asiam, Europam, Affricam. De cuius terre bono succo proveniunt bone herbe, de spuma vero idest de succo malo aconitum que herba est venenosa similis thuri vel etiam similis pastinacie ».

465-468 Cf. *Vulgatus* VII 468 : « Re vera avis est monedula quem multum diligit aurum vel monetam, unde et monedula dicitur quasi monetam diligens. Et quia Sithonis cupiditate auri ducta civitatem prodidit, ideo inventus est usus fabule quod mutata fuit in monedulam. Et sic ad mores spectare videtur hec mutatio ». Monedula. Cf. Hugut. *Deriv.* M 132, 7 : « hec monedula -e, quedam avis que vulgo dicitur tacula, quasi monetula, quia cum aurum vel aliquam monetam invenerit aufert et occultat ».

480.1 Cf. *Vulgatus* VII 456 : « Minos rex Cretensis magistris Atheniensibus Androgeum filium suum tradidit erudiendum, qui in brevi non solum discipulos set etiam ipsos magistros

- arte et sapientia superavit, ita quod non iam discipulorum set etiam magistrorum maximus dicebatur, unde ei invidentes de summa turre precipitaverunt ».
- 523-527.2 per formicas [...] formicen dicitur. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 17 : « Formice in Mirmidonas, quia populus ille cum formicis et corpore concordant et moribus. Corpore quia nigri et parvi et macilenti, moribus quia parci, fortes et luxuriosi, unde etiam nomen a formicis traxerunt. Mirmidon enim Grece, formica latine ».
- 611 Centum [...] circum. Verg. *Aen.* VI 329 : « Centum errant annos volitantque haec litora circum ».
- 614-618 Debile [...] sequetur. Ov. *Met.* VII 511 : « flebile principium melior fortuna secuta est ».
- 616.4 SECUNDOS [...] SECUNDOS. Cf. *Vulgatus* VII 619 : « In rei veritate prius tonat quam appareat fulgetra, sed fulgetram prius videmus quia visus est velocior auditu, vel *secundo* id est prospero, quia bis tonuit et hoc fuit in signum favoris ». Fulgetrum. Cf. Hugut. *Deriv.* F 59, 12-13 : « Quandoque, tamen, omnia predicta nomina confunduntur et dicuntur esse nomina unius et eiusdem rei, sed tonitruum dicitur quia suo sono terreat, fulgetra vel fulgor quia fulgeat : fulgus quia tangat, fulgur quia urat, fulmen quia findit. Ex predictis patet quod ante fit sonus quam ignis, tamen citius et ante videmus ignem quam audiamus sonum, et hoc inde contingit quia velocior est oculus ad videndum quam auris ad audiendum : radius enim ab oculo exiens in ictu ipsius oculi repercutitur, etiam in re remotissima unde oculus excitatur, et visu rem illam statim percipit ; sed sonus, nisi primo veniat ad aurem et eam percutiat, auditu non percipitur ; quia ergo sonus ille valde est remotus, sensim ad aurem accedens et eam percutiens, tarde auditu percipitur ».
- 622.1 Dodona [...] Libiam. Cf. *Vulgatus* VII 623 : « Dodona est silva in Epiro ubi nulla est arbor nisi quercus, ubi Iupiter dabat responsa per duas columbas super ollas sedentes, quarum una ad Delphon, reliqua ad Hamonem in Libiam devolavit ». Cf. Hugut. *Deriv.* D 77, 4 : « Item a do hec Dodona, idest dea glandium, et Dodona dicta est quedam silva Epiri, a dando dona, idest glandes, hominibus ».
- 655* Mirmidon dicitur formica. Cf. *Vulgatus* VII 654 : « quia nomen tale bene concordavit cum origine illorum, quia nati sunt de formicis : 'mirmidon' enim grece, formica dicitur latine ». Cf. Hugut. *Deriv.* M 115, 1 : « MIRMIDON vel mirmin grece, latine dicitur formica ».
- 690.2 incepit esse zelotipus. Cf. *Vulgatus* VII 714 : « Hiis verbis exprimitur diffidentia sive zelotipia, quod idem est, quam comitatur semper metus ». Zelotipus. Cf. Hugut. *Deriv.* Z 26, 4-5 : « dicitur ergo zelotipus de cuius forma invidetur sibi vel alii et habetur suspicio, et zelotipus qui de forma alterius invidet ei vel alii et est suspiciosus, unde ille homo dicitur zelotipus qui suspicionem habet de sua uxore, scilicet qui cum cruciatu mentis castitatem servat uxoris et illa tunc dicitur zelotipa ; [5] unde hec zelotipia, invidia, suspicio contra uxorem ».
- 717 Quamvis [...] adulterium. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 18 : « Cephalus in adulterum quando uxorem suam de adulterio quasi non notus temptavit ».
- 719* Res [...] amor. Ov. *Epist.* I 12 : « Res est solliciti plena timoris amor ».
- 778-779 Describit [...] in marmora. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VII 19 : « Canis et fera in duo marmora. Nichil aliud fuit nisi quod de summitate cuiusdam montis se precipites dederunt, alter timore mortis, alter amore prede ».
- 783-791 Amentum. Cf. *Vulgatus* VII 788 : « Amentum dicitur corrigia cum qua emittitur iaculum ». Hugut. *Deriv.* A 159 : « Hoc AMENTUM -ti, corrigia ligata in medio haste, unde amentum dicitur quasi a medio ligatum ».

LIVRE 8

1. Mutationes [...] liber iste. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 1 : « Hee sunt mutationes octavi libri.
1. Nisus in alietum. Scilla in alaudam. 2. Corona Adriagnas in stellam. 3. Perdix in avem sui nominis. 4. Sorores Meleagri in aves. 5. Naiades in Cicladas insulas. 6. Perimele Ipodamantis filia in insulam sui nominis. 7. Casa Philemonis et Baucidis in templum. Philemon et Baucis in arbores. 8. Filia Erisitonis in diversas figuras ». Cf. aussi Ps.-Lact. Plac. *Narrat.* VIII : « 1. Scylla, Nisi filia, in avem crin et Nisus, pater eius, in avem haliaeeton. 2. Ariadne in coronam. 3. Perdix in avem sui nominis. 4. Meleagrides in aves. 5. Naiades in Cicladas insulas. 6. Perimele in insulam. 7. Iuppiter et Mercurius in hominum species. 8. Casa Baucidis et Philemonis in templum et Baucis et Philemon in arborum species. 9. Proteus in speciem. 10. Mestre, Erysichtonis filia, in dissimiles figuras et Erysichton in Famem ». Cf. *Vulgatus* VIII, *Acc.* : « Mutationes huius libri tales sunt : Nisus in alietum ; Scilla in alaudam ; corona Adriannes in stellam ; Perdix in avem sui nominis ; sorores Meleagri in aves ; Naiades in insulas Ciclades ; Perimene, Ypodamantis filia, in insulam sui nominis ; casa Palemonis et Baucidis in templum ; Palemon et Baucis in arbores ; Protheus in diversas figuras ».
- 4 Taurus adulter [...] fuisse volunt. Cf. les vers dans la glose VIII 159.4.
- 19-20 *gera*. Cf. Du Cange, s.v. *gera* : « *gera*, pro guerra, Bellum publicum vel privatum ». 28.3 alaudam cupatam. Cf. aussi la glose 151*, où on lit *allaunda cupata* : peut-être dans le sens de 'recouverte' et donc se référant à l'alouette *cristata* ou *galeata*. Pour le sens de 'recouverte' cf. Du Cange, s.v. *cupata* : « domus, in modum cupae seu cupellae tecta ».
- 35-42 inconstancia mentis. Cf. *Vulgatus* VIII 41 : « quasi diceret : aliquando volebat se diruere a turri in qua erat in exercitum Minois, aliquando vero volebat Mynoi et suis aperire portas ».
- 43 Dithe. Cf. Hugut. *Deriv.* D 53, 1 : « Hec Dictis-tis, quedam civitas in Creta, unde dictus-aum et hic et hec dictensis et hoc -se ». Cf. *Vulgatus* VIII 43 : « Dyctis civitas est Cretensis ».
- 49 convertit sermonem. Cf. *Vulgatus* VIII 41 : « Modo more amantis de tercia persona transit ad secundam et convertit sermonem suum ad Mynoem dicens *o pulcherrime* ».
- 58 Modo incipit [...] ut puto. Cf. *Vulgatus* VIII 64 : « Iterum convertit sermonem suum ad Minoem et ita transit de tercia persona ad secundam dicens *nam* ». Philosophi. Cf. Hugut. *Deriv.* A 415, 3 : « Vel dicuntur Athene immortales propter studium, quia olim ibi vigit sapientia que immortalis erat ».
- 69 Omnes [...] operentur. Cf. Walther, *Proverbia* 19919 : « Omnes res gestas faciunt duo : velle, potestas ; / si disiungantur, disiunctim nil operantur ».
- 82 Noctis [...] facta. Cf. Gualt. de Cast. *Alexandr.* VI 536 : « noctis, quando solent patrari turpia, noctis ». Cf. aussi la glose correspondante du *Vulgatus*, qui mentionne la même source de l'*Alexandreis* : « timidus enim de nocte solet audax fieri, quod magister Galterus sonat dicens : 'distulit ergo nefas in ydonea tempora noctis, / noctis, quando solent patrari turpia, noctis, / quando impugne placent, que sunt de luce pudori, / cum timor est audax et frons ignara pudoris' (VI 536-539) ».
- 101-102.2 Tres [...] prunis. Eber. Bethun. *Graecism.* VII 50 : « Tres quoque censores apud infera sunt quasi reges : / cognitor est veri Minos cogitque fateri, / veraque scrutanti censura datur Radamanthi, / tu miseros punis ardentibus, Aeace, prunis ».
- 120 *syren* [...] carinas abdens. Cf. Hugut. *Deriv.* S 172, 1-2 : « SIREN, idest tractus, unde hec sirtis-tis ; et sunt Sirtes loca periculosa in mari, dicta ab attractione arene in cumulos : est enim ibi inequalitas maris et terre, in uno loco est aqua profundissima, in alio vadosa, unde periculosum est illac transire. [2] Item a siren hec sirena-e, et hec siren-nis, monstrum

marinum quod dulcedine sui cantus navitas ad se attrahet submergi facit; unde sirenicus-a-um, idest dulcis et delectabilis vel attractivus et periculosus ». Hugut. *Deriv.* C 273, 8 : « unde hec Caribdis-dis, quoddam periculum marinum sic dictum quia carinas abdat, idest absorbeat : aquas enim accipit ut vomat, vomit ut accipiat; unde Ovidius (*Rem.* 740) 'evomit epotas dira Caribdis aquas'; vel Caribdis fuit quedam vetula voracissima que, quia boves herculis furata est, a Iove fulminata est et in mare precipitata; antiquas ibi exercet rapinas, unde et ille locus dicitur Caribdis ».

- 121 ARMENIE [...] tigres. Cf. *Vulgatus* VIII 121 : « Armenie quia Armenia habundat tigris ». 150-151 Cirris [...] caput. Cf. Hugut. *Deriv.* C 150, 4-6 : « Item a crinis crinitus -a-um, idest magnos habens crines; crinis etiam dicitur alio modo hic cirrus cirri, quod et pro plicatura dicitur capillorum, a cirin, quod est tondere, unde Prudentius in *Sicomachia* 'crinibus extructos augent ut addita cirros'; et inde cirratus-a-um, idest crinitus, unde Persius 'ten cirratorum centum dictata fuisse pro nichilo pendas', [5] et hec cirris-ris quedam avis scilicet alaunda, unde Ovidius *Metamorphoseos* in nono 'in avem mutata vocatur cirris'. Et nota quod cirrum greci covant mallonem. [6] Item a crinis vel cirrus hec crista, quod eminet super galeam et super capita quarundam avium, unde cristatus -a-um, idest crista ornatus vel qui magnam habet cristam. Invenitur etiam cristatus idest galeatus. Item a crinis hic et hec crinalis et hoc -le, et hec crinalis -lis idest acus qua crines aptantur, et hic et hec crinior-ris, idest crine prolixior ». Cf. *Vulgatus* VIII 151 : « 'cirrus' grece, capillus dicitur latine. Vel 'cyrros' grece, tondere latine, et a capillo tonso dicitur cirris. Vel dicitur cirris per antifrasis, eo quod minime tondatur. Cirris, scilla, alaunda nomina sunt eiusdem avis ». Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 1 : « Scilla purpureum crinem patris secans, in quo pendeat ipsius vita, Minoi quam amabat presentavit. Re vera caput purpureum idest russum vel cruentatum manu propria amputavit. Minoi in spem coniugii obtulit. Et hic accipitur pars pro toto, capillus pro capite. Nisus fingitur esse mutatus in alietum quia sicut tyrannus fuerat hominum, ita adhuc tyrannus est avium, sed alaunde potius, unde filia eius in alaundam fingitur esse mutata quia eam pater pre ceteris adhuc persequitur. Vel quia avis illa cirrita quoniam cirrum idest capillum patris secuit »; cf. aussi *Mit. Vat.* I : « Scylla a Minoe contempta, dolore in avem conversa est : et Nisus extinctus deorum miseratione in avis mutatus est formam : que aves hodie flagrant inter se magna discordia ».
- 151* CIRRIS : allauda cupata. Cf. la glose VIII 28.3

159.4 Taurus [...] volunt. Cf. les mêmes vers dans l'*Accessus* (4) de ce livre. Ioh. de Garlan. *Integ.* VIII 5-8 : « Taurus adulter erat regisque notarius idem / est dictus pueros progenuisse duos. / Hi sunt Mynois, sunt tauri, sed sapientes / propter adulterium monstra fuisse volunt ». Cf. aussi *Integ.*, p. 61, n. 321-324, où l'éditeur explique que l'histoire du Minotaure remonte à Servius, ad *Aen.* VI 14.

169.4 facta est stella. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 2 : « Corona Adriagnes in stellas. Quia re vera sunt in celo quedam stelle ita in circulo posite ac si sint corona ».

178-181.1 corona Adrienne. Cf. *Vulgatus* VIII 181 : « Re vera in celo sunt quedam stelle ita disposite ac si essent corona, quas philosophi appellaverunt corona Adriannes a dispositione loci illius ubi sunt ille stelle, et sic moralis est ista mutatio ».

182 Dans la glose interlinéaire, le commentateur se trompe en expliquant le lemme *Nixi* comme *compliciti*, le comprenant comme un participe de *necto* et non de *nitor*. Dans la glose marginale, il continue à utiliser le verbe *necto*, en écrivant deux fois le lemme *nexi* et deux fois l'explication *nexus est genu*.

194.2 mare Ycareum. Cf. Hugut. *Deriv.* I 21 : « Hic Icarus fuit filius Dedali, unde icarius-a-um, et hinc mare dictum est Icarium, in quo submersum est ».

197 RIDENTI. Cf. Hugut. *Deriv.* N 42 : « Hic NIDUS-di avium est; unde hic nidulus diminutivum, et nideo-es-ui, idest nitere, splendere, et est tractum a nido, cum scilicet pulli

- matri adventanti cum quodam alarum applausu occurrunt, et tunc proprie est nidere ». Cf. *Vulgatus* VIII 197 : « renidere proprie pullorum est et dicitur de redeo et nidus, quia pulli matre ad nidum redeunte renident, id est applaudunt. Vel potest ibi legi *renicenti*, id est contra nitenti : nam plumam volentem cadere hanelitu sustentabat ».
- 206-207.2 Orion [...] de urina natus fuit. Cf. Hugut. *Deriv.* E 82, 2 : « Item ab ennos, quod est habitator, et pheos, quod est pinguedo, dictus est Empheus, pater Orionis, qui eum habuit filium de urina deorum quos hospitatus fuerat, quasi habitator pinguedinis, per quam terra intelligitur que pinguis est ». Cf. aussi *Vulgatus* VIII 207 : « Orion venator fuit et in specie venatoris raptus est in celum, et est signum versus Australem regionem. Unde Bernardus : 'Nunc quoque sidereo tractu venatur Orion' (Bern. *Silv. Cosm.* XXX) [...] Dii vero excoriato bove et accepto corio plenum minxerunt et consutum sub terra subfoderunt. Post triduum vero puer natus est, qui Orion vocatus est, quasi Urion id est de urina natus ».
- 221 Pharos. Cf. Hugut. *Deriv.* F 15 : « Fares interpretatur divisio, unde dictus est Fares, qui divisio interpretatur, quia tunc natus est quando per linguas terra divisa est ».
- 222 Cachine [...] mellificantes. Cf. *Vulgatus* VIII 222 : « < Calimine > insula ubi mel habundat quia copia apum est ibi ».
- 231-232 correlative se habent. L'expression appartient au langage philosophique. Cf. Albertus Magnus, *In Topic.* II 2, 6, 36 : « magis enim se habent ad invicem correlative quam subiectum et passio » ; Bonaventura, *In Sentent. Magistri Petri Lombardi* I 32, 1, 2 : « Item, nullum relativum potest esse forma sui correlativi – quia ex forma et formato fit unum relativum autem distinguitur a correlativo – sed amor, qui est Spiritus sanctus, correlative se habent ad Patrem et Filium ».
- 234-236 Le nom *perdix* peut être soit masculin soit féminin (cf. *Thll.* s.v. *perdix-icis*) ; il est féminin pour Ov. *Met.* VIII 237, où il reçoit l'épithète *garrula* (« garrula limosos prospexit ab elice perdix »), masculin pour le commentateur, qui écrit 'gavisus est', en se référant déjà au neveu de Dédale. Cf. la glose 255.
- 241-245 mater Perdicis [...] in perdicem. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 3 : « Perdix nepos Dedali fuit, qui Perdix dictus est quia minime perdebat quod audiebat. Boni ingenii siquidem erat. Dedalon enim interpretatur ingeniosus, unde Perdix nepos eius esse dicitur. Qui tandem ab ingenio precipitatus desipuit, unde postea in avem sui nominis mutatus scilicet in perdicem que adeo est obliviosa que suorum obliviscens alienis incubat ovis, sicut ipse qui sue oblitus ». Cf. *Vulgatus* VIII 240 : « Dedalus enim celeberrimus erat in arte fabрили. Unde et germana sua suum filium docendum ei tradidit, qui Dedalus videns puerum seipsum superare, invidia ductus, eum ab arce Palladis precipitavit. Set miseratione deorum, et precipue Palladis, in volucrum est mutatus. Et sic Dedalus mutationis eius fuit causa, qua de causa dicit *longum tibi, Dedale, crimen*, et hec omnia prosequitur actor in littera dicens *namque huic* etc. ».
- 266-267 Accerra. Cf. *Vulgatus* VIII 266 : « thuris id est thure acerre : accerra est vas ubi thus reponitur. Vel acervis potest esse littera, quia acervos thuris accendebant ad honorem deorum ».
- 295 Olea vel oliva. Cf., bien que la définition soit très différente, Hugut. *Deriv.* O 19 : « hec oliva-e dicitur ab olion quod dicunt greci ; unde hec olea, et ab istis olivum vel oleum ».
- 312 Naricius. Cf. Hugut. *Deriv.* N 57, 50-52 : « Unde hec naris-ris : nares dicuntur quasi nare, quia per eas cognoscimus et scimus aliquid odore ; vel nares dicuntur a mano-as, quia per eas manat odor vel spiritus. Et sunt in eis tria officia : unum ducendi spiritum, aliud capiendi odorem, tertium deducendi purgamentum cerebri. Et a naris nario.is, subsannare, nares fruncare, et naricus-a-um, brutus, cuius nares semper stillant. Naricia est quedam regio, unde naricus-a-um ». Cf. *Vulgatus* VIII 312 : « Naricius fluvius est

- quidam a quo dicta est Naricia. Fluvius ille vocatur Nar. Nar a qualitate naris dicitur quia duobus fontibus exit de terra et scinditur in duo flumina in origine sua, sicut nasus in duas partes scissus est ».
- 318 RASILIS en latin classique est un simple adjectif qui signifie 'lisse, poli' ; en latin médiéval, c'est aussi un nom qui signifie 'robe'. La glose se réfère au sens médiéval ; cf. Hugut. *Deriv.* R 7, 1 et 28 : « RADO-is-si-sum, intersecare, superficies removere vel parum diminuendo appianare, unde rasim adverbium et hic et hac rasilis-le, idest res rasa vel pilosa ut radi possit vel apta ad radendum [...]. [28] Item a rado hec ralla-e, vestis que vulgo dicitur rasilis, et hoc rallum, idest ratorium ». Cf. aussi *Vulgatus* VIII 318 : « *rasilis* derivatur a raso, quod planatur dum raditur ».
- 319-322 Athalanta. Cf. *Vulgatus* VIII 317 : « Thegea id est Athalanta, a Tegeo monte Archadie ita dicta : ista fuit filia Iasi regis. Notate plures Atalantas fuisse, ut scilicet hee. Athalanta filia Enomai, filii Martis, regis Archadie, quam Pelops duxit in uxorem, ut in sequentibus habetur. Alia Athalanta fuit quam Iasi filiam Meleager dilexit, de qua in presenti habetur, cuius filius fuit Parthonopeus, ut Stacius narrat, quamvis quidam asserant non concubuisse illi. Tercia fuit Athalanta filia Oenei, patris Meleagri, quam ducit Ypomenes » (cf. Stat. *Theb.* IX).
- 329-330 describit actor locum. Cf. *Vulgatus* VIII 329 : « Facit actor topographiam, id est loci descriptionem : describit enim silvam ubi supradicti venati fuerunt supradictum aprum dicens silvam ».
- 335 LACUNA. Cf. Hugut. *Deriv.* L 83, 9-12 : « Item a liqueo hic liquor -ris et hic lacus-cus-cui, scilicet cupa in qua vinum decurrit, et fossa que alio nomine dicitur lacuna et receptaculum aquarum, et differt a stagno et piscina : stagnum est aqua stans artificio, habens pisces ; piscina est aqua stans artificio, carens piscibus, unde et dicitur a pisce per contrarium ; lacus est aqua stans naturaliter vel parum fluens, sive habeat pisces sive non ; quod autem dicitur lacus quasi locus aquae ethimologia est. Et hinc hic laculus-li diminutivum, et hec lacuna-e, idest fossa ubi remanent aque post effusionem imbrium vel ad quam confluunt immunditie ».
- 336 SALIX. Cf. Hugut. *Deriv.* S 18, 3-4 : « Item a salio hec saltria-e, idest ioculatrix ; Iuvenalis : 'que saltria penem' ; vel est ibi psaltria a psallo ; et hec salix-cis, quedam arbor, quia cito saliat, idest crescat ».
- 337 VIMINA. Cf. Hugut. *Deriv.* U 32, 39 : « Item a vireo hoc vimen-nis, mollis virga et viridis, vel sic dicitur quia vim habeat ». Cf. *Vulgatus* VIII 337 : « Vimen dicitur a vi multa viroris, quia licet rarefactum sit si mittatur in aquam et postea in terram figatur revivit ».
- 346 PEGASEUS YASON. Cf. *Vulgatus* VIII 349 : « *Pegaseus* a Pegaso monte, ubi collecta fuit prima navis quam ipse adinvenit, vel Pegaseus ideo dicitur ab Argo navi figuram Pegasi in se gerenti ».
- 414 mittendo [...] tergo apri. Cf. *Vulgatus* VIII 349 : « *manus variat* » quia duo tela misit, quorum alterum fixum est terre, alterum in tergo apri, quod dicit littera sequens. Vel *variat* id est variam se ostendit a manu Iasonis. Unde sequitur missisque ».
- 416 Irritat [...] iras. Cf. Eber. Bethun. *Graecism.* XV 180. Cf. *Vulgatus* VIII 418 : « *irritat ad iram* » unde versus : "Irritat evacuat, irritat provocat iras". »
- 422 Meleager [...] Meleagrum. Cf. *Vulgatus* VIII 437 : « *Mavorcius* id est Meleager de genere Martis, quia Mars genuit Partaona, Partaon Oeneum, Oeneus Meleagrum ».
- 451-453 Cloto [...] octat. Cf. Eber. Bethun. *Graecism.* VII 44-45 : « Tres quoque fatales que ducunt fila sorores, / Clotho colum portat, Lachesis trahit, Atropos occat ! » ; Hugut. *Deriv.* C 117, 7 : « et tunc est occatio quasi occecatio, sed ponitur pro scindere vel secare vel truncare sicut dictum est, unde 'Cloto colum baiulat, Lachesis trahit, Atropos occat' et Persius (VI 26) 'occa et seges altera in herba est' ».

- 483 Mortem [...] homo. Cf. Alexander Neckam, *Suppletio defectuum* II 339-344 : « Rursum vera fides, quod dicimus, asserit, unde / Aurelianensis versificator ait : 'Vita eterna, deus, mortem gustavit ad horam, / ut miser eternum vivere possit, homo. / Alter item sermone brevi dilucidat apte : / 'Mortem morte domo, ne moriaris, homo!' ».
- 484 oculum [...] dente. *Matth.* 5, 38 : « audistis quia dictum est oculum pro oculo et dentem pro dente ».
- 516.1 Ista fabula [...] est historia. Cf. la glose citée chez Ioh. de Garland. *Integ.*, p. 62, 331-332 du ms. A (Milano, Bibl. Ambrosiana, P 43 sup.) : « Que dicta sunt de Meleagro omnia sunt hystoria excepto de stipite quod fictum est quia re vera mater sua in ultione fratrum incendit stipitem. Quo incenso, sorores fugierunt matrem timentes unde fictum est quod advolaverunt. Et hec mutatio spiritualis est quia timor affuit in spiritu vel moralis quia mores avium attribuit illis ».
- 516.2 Sorores [...] in aves. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 4 : « Sorores Meleagri fratre suo mortuo, sic habetur in fabula, abfugerunt unde finguntur in aves esse mutate ».
- 562-564 LACUNABANT. Cf. Hugut. *Deriv.* L 83, 22 : « Item a lacus vel lacuna lacuno-as, idest ad modum lacune curvare, unde Ovidius in VIII Metamorphoses (564) : 'summa lacunabant alterno murice conce' ; legitur hic et alia littera, scilicet 'lacus nabant' ». Cf. *Vulgatus* VIII 564 : « Vel aliter summa lacunabant id est curvabant : ubi enim concha depingitur in domo fit quedam curvatio ; lacunare est lacunar facere, id est lacunam imitari per opus arcuatam, lacunar dicitur quasi aqua lacus ».
- 580-582 *De Naiadibus* [...] in insulas. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 5 : « Naiades quia Acheloum contemnebant in mari submerse. In diversis tandem sepulte insulis dicuntur in eas esse mutate ».
- 598 NEPTUNUS [...] potabilis. Cf. *Vulgatus* VIII 596 : « Tridentem dicitur habere Neptunus propter triplicem potestatem aque que labilis est, nabilis et potabilis ».
- 607-608 Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 6 : « Perimele Ypodamantis filia in insulam. Quod ideo fingitur quoniam sepulta est submersa et insulam fecit a nomine suo appellari ».
- 618-619 Superi [...] fit. Cf. *Vulgatus* VIII 619 : « Iuxta psalmistam dicentem : 'Omnia quicumque voluit Deus fecit in celo et in terra' ».
- 625* FULICIS. Cf. *Vulgatus* VIII 625 : « Fulicus est quedam avis que habet saporem leporinum, que vocatur gauzela et sub aqua multum se delectat, vel dicunt quidam quod fulicus idem est quod anas ».
- 633 paupertatis [...] memento. Cat. *Dist.* I 21. Cf. *Vulgatus* VIII 633 : « Sententia est Catonis scilicet : 'Paupertatis honus pacienter ferre memento' ».
- 648* TIGNO : *chevron* gallice. Cf. *Vulgatus* VIII 648 : « Tignum, tigni : 'cheuren' gallice ».
- 649-650 Iupiter, iuvans pater. Hugut. *Deriv.* I 120, 14-15 : « Proprie ergo, cum Iupiter dicitur summus deus convenit ei hoc nomen Iovis, a iuvando, vel Iovis quasi iavis, idest universalis potentia vel omnipotentia, vel sit ethymologia et derivetur a iuvando ; similiter et hoc nomen Iupiter tunc proprie ei attribuitur, quasi iuvans pater : pater est creando, iuvans in regnando. Vel Iupiter quasi iuris pater, quia legem, tam positivam quam naturalem hominibus dedit. Similiter, si Iupiter dicatur superius elementum, conveniunt ei predicta nomina, quia pater dicitur : nam maiorem vim habet in rerum procreatione iuvans, quod sine igne nichil potest subsistere. Est ergo hoc nomen compositum Iupiter a iuvans et pater, vel a iuris et pater ».
- 666 RADIX : navem. *Radix* signifie *racine* ; le commentateur comprend peut-être *radix* comme *rat* et explique le nom comme *navire*.
- 668-670 In *Euangelio* [...] Domino. Cf. *Luc.* 2, 22 : « secundum legem Mosis tulerunt illum in Hierusalem ut sisterent eum Domino ».
- 670 cippi. Cf. Du Cange, s.v. *chiphus* : « pro Scyphus, vasculum potiorum ». Cf. aussi *Mittelungen aus Handschriften*, V, von P. Lehmann, Munchen 1938.

- 704-705 quodcumque [...] vobis. Cf. *Giov.* 14, 13 : « et quodcumque petieritis in nomine meo hoc faciam ut glorificetur Pater in Filio ».
- 712-715 Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 7 : « Casa Philemonis et Baucidis in templum. Quod nichil aliud fuit nisi quod ubi fuerat casa modo est templum. Philemon et Baucis in arbores. Quod ideo fingitur quia adhuc viret eorum fama sicut arbores virent ».
- 805 VENTRIS. Cf. Hugut. *Deriv.* U 14, 5 : « Venter vero est qui acceptos cibos digerit et apparet extrinsecus, scilicet pars exterior, in qua est pinguedo, et protenditur a pectore usque ad inguen et, sicut dictum est, dicitur venter quia per totum corpus vite alimenta transmittat vel quia concipiat ventum ».
- 856.2 Filia [...] ministraret. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* VIII 8 : « filia Erisittonis in diversas se transformabat figuras, ut a domino sic evaderet. Nichil aliud fuit nisi quod aliquando in habitu piscatoris aliquando in alio, veste mutata ne agnosceretur, fugiebat ».

LIVRE 9

- 1 mutatio [...] in virum. Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 1 : « Mutationes noni libri tales sunt. 1. Achelous in serpentem. Idem in taurum. 2. Licas in lapidem. Hercules in deum. 3. Galantis in mustelam. 4. Driope in lothon arborem. 5. Yolaus de sene in iuvenem. 6. Filii Calliotes de infantibus in iuvenes. 7. Biblis in fontem sui nominis. 8. Hiphis de femina in virum ». Cf. aussi *Vulgatus* IX Acc. : « Mutationes huius noni libri tales sunt : Achelous in serpentem ; idem in taurum ; Licas in lapidem ; Hercules in deum ; Galantis in mustelam ; Driape in loton arborem ; Iolaus de sene in iuvenem ; filii Calliotes de infantibus in iuvenem ; Biblis in fontem sui nominis ; Yphis de femina in virum, et in hoc terminabitur nonus liber. Quasdam enim allegorice, quasdam moraliter exponemus ».
- 2 *Integumenta* [...] ista. Parmi les *Integumenta* cités par le commentateur ne figure pas le distique élégiaque sur *Acheloo*, avec lequel Jean de Garlande commence le livre IX de son œuvre : cf. Ioh. de Garlan. *Integ.*, p. 63, vv. 345-346 : « Est Achelous aqua, pars eius quam sibi claudit / est cornu, pars est fructibus illa ferax ».
- 10 DE BACCO ET DE VANNO. Cf. Ioh. de Garlan. *Integ.*, p. 67, n. 397-400. Cf. aussi « mystica vanus » chez Serv. In *Georg.* I 166 et *Mit. Vat.* III 12, 1 : « Ob quam rem et vannum Virgilius mysticam appellat » ; *Mit. Vat.* II 92 : « Dicitur Isis inventa Osiridis membra cribro superposuisse. Nam idem est Liber pater, in cuius mysteriis vannus est ; quia Liberi patris sacra ad purgationem animae pertinent ; et sic homines mysteriis eius purgabantur, sicut vannus frumenta purgat ».
- 31 Fabula [...] quod dicitur. Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 1 : « Hercules monstra extirpans, pro Deianira cum Acheloo pugnans, ei dicitur cornu fregisse. Deianira quasi dei amnis ira dicitur. Pro qua Deianira, idest pre dei amnis ira, Achelous adeo certaverat quod totam terram adiacentem occupaverat. Hercules pugnans ut averteret a frugibus amnis incrementum, cum prius in serpentem se mutaret Achelous idest tortuose se verteret, cum eum Hercules desiccare vellet. Et cum eum desiccavit, postea Achelous se vertit in taurum, idest per varios rivulos derivare cepit. Eum tandem Hercules fere desiccavit. Unde fingitur unum de cornibus ei fregisse quod sacratum est Copie, nam terra illa reddita est copiosa quam prius aqua occupaverat ».
- 35 Cf. aussi *Vulgatus* IX, Acc. : « *pulvere* dicit quia pugnantes oleo ungebantur ne unus alium posset tenere, set Hercules pulverem capiebat et super eum iaciebat ut eum tenere posset ».

- 123-124 Cf. *Vulgatus* IX 124 : « *orbes [...] paterni* : Ysionis patris tui, qui in rota volvitur, quia illicitum concubitum appetebat, et per exemplum ab illo tu a tali deberes abstinere. Yxion iste cuius erant filii omnes centauri, petiit a Iunone concubitum et ideo apud inferos in rota volvitur, unde supra : 'Volvitur Yxion et se sequiturque fugitque' (Ov. *Met.* IV 461) ».
- 157.1-3 Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 2 : « Licas Herculi vestem obtulit. Qua induta cum arderet, Hercules Licam in aere torsit. Qui in lapidem fingitur esse mutatus quia adhuc vivit per famam immortaliter. Vel, quia bonus, anima eius in celum rapta est ».
- 182.2 Bisuris [...] sacrificabat. Cf. *Vulgatus* IX 183 : « Busiris ille rex fuit Egypti qui sacrificabat hospites suos Iovi ».
- 183-185 Gerion [...] Ebuso. Cf. *Mit. Vat.* III 13, 6 : « Geryon quoque rex fuit Hispaniae, qui ideo trimembris fingitur, quia tribus praefuit insulis, quae adiacent Hispaniae, Baleariae maior, minor, et Aebusa » (Cf. Ioh. de Garlan. *Integ.*, p. 64, n. 357-378). Cf. *Vulgatus* IX 184 : « *pastoris Yberi* : quidam dicunt tres fuisse Geriones sublimes in Hispania, set quia incliti fama et virtute prestabant equaliter, ut solent auctores omnium gesta uni soli referebant extitisse. Quidam unum esse volebant habentem tria capita. Per hoc intelligentes quod tria regna possedit, id est tres insulas habuit quae adiacent Hispanie, scilicet Balearica maior et Balearica minor et Ebasus, ideoque tricornis fingitur ». Cf. aussi Hugot. *Deriv.* G 48 : « Hic Gerion-nis fuit rex Yspanie tricornis, quod nil aliud fuit nisi quia fuerunt tres fratres tante concordie ut in tribus corporibus quasi una anima esset, vel quia ille habuit tria regna : preluit enim Balerice maiori et Balerice minori et Ebuso, scilicet his tribus insulis, et ideo fictus est esse tricornis ».
- 184.1 ANCTEO. Cf. *Vulgatus* IX 184 : « Antheus erat filius terre cum quo Hercules luctatus est. Ille autem quociens erat fessus, tociens se humi prosternabat. Hausto enim spiritu de gremio terre fortior et integer resurgebat : vires namque sic prostratus resumebat. Quod ut Hercules tandem sensit, eum sublevavit in aera, dicens : 'Huc, Athee, cades' diuque in aere pressus tandem interiit ».
- 185 O CERBERE. Cf. *Vulgatus* IX 185 : « *nec forma* : Cerberus tria habens capita Tartaree sedis ianitor in speciem terre accipitur, unde Cerberus quasi 'creos boros', id est vorans carnes vel devorans tria, scilicet carnem, sanguinem et ossa. Tria enim habet capita, scilicet Europam, Asiam et Affricam, quae devorant omnia. Vel dicitur tria vorare propter tres etates hominum, scilicet pueritiam, iuventutem et senectutem, quia tam pueros quam iuvenes et senes terra vorat. Cerberum ergo, id est terrene corruptionis gravedinem, Hercules virtutis venerabilis et sancte vincit et captivat dum nostram sensualitatem virtutis galea et bonorum armis domat ».
- 189 TERMODONTIACO. Cf. *Vulgatus* IX 189 : « Termodoon fluvius est in regno Getarum, iuxta quem habitant Amazones, quarum regina, scilicet Ypolite, primum Theseum devicit et balteum ei substulit, set Theseus ope Herculis eam postea superavit et ope Herculis ei balteum abstulit, et victam duxit in uxorem, unde genuit Ypolitum. Vel iuxta Termodoonem fluvium Amazones devicit Hercules vero rogatu regis Getarum, et Penthesileae regine Amazonum balteum regni abstulit ».
- 194 Cf. *Vulgatus* IX 194 : « Diomedes, rex Tracie, habuit equos velociores vento qui humanis carnibus vescabantur. Quibus hospites suos ad comedendum apposuit, set illuc Hercules ab Euristeo missus ipsum regem et equos interfecit ».
- 196* Le glossateur mentionne presque entièrement le v. 197A, « his Cacus horrendum tiberno litore monstrum », pour lequel cf. l'apparat de l'édition Tarrant. Fausto Ghisalberti signale qu'Ovide, dans sa brève présentation des travaux d'Hercule (IX 182-198), ne fait aucune mention de *Cacus*, qui figure, au contraire, chez *Mit. Vat.* III 13, 1 : « *κακόν* igitur per malum interpretatur. Ideo Herculis bona concupiscit, quia omnis malignitas virtuti contraria est. In spelunca absconditur, quia numquam malignitas libera terrenis

- sit. Sed Hercules, id est virtus, et malos interfecit, et sua vendicat. Cacus autem fumum et nebulam, quae visu nocent emittit, quia malitia occultas semper deceptiones molitur » (Cf. Ioh. De Garland. *Integ.*, p. 64, n. 359-360).
- 198 Cf. *Vulgatus* IX 194 : « Notandum est quod Hercules, missus versus occidentem ad domum cuiusdam gigantis, scilicet Athlantis, qui celum capite suo sustinebat, pro eodem cum respiraret in humeris celum sustinuit ; unde et ipse post deificatus ab eodem celo meruit sustineri. Veritas est quod Athlas astrologus fuit. Illum ergo sustinuisse celum et celestium sidereum tam fixorum quam vagantium scientiam meruisse. Apud hunc Hercules aliquandiu manens astronomiam ab eo didicit. Illo vero respirante celum sustinuit, quia post mortem eius, quae respiratio et requies a philosophis dicitur a laboribus et sudoribus vite presentis, Hercules contemplationi celestium vacavit, viciis omnibus extinctis ».
- 220-228.1 Cf. *Vulgatus* IX 220 : « Notandum est quod ex frigiditate aeris pluvia dealbatur in nivem. Nix vero ex frigiditate aeris et impetu ventorum consolidatur in grandinem, et ita ex pluvia fit nix et ex nive fit grando, quia frigus facit ad dealbationem et ventorum impetus ad soliditatem ».
- 240.1 Hercules [...] gloriosus. Cf. *Vulgatus* IX 74 : « Allegorice sic potest exponi [...] Hoc autem expertus est Hercules, per quem habemus virtuosum, quia Hercules quasi 'eracleos' dicitur, id est vir per litteram sive per laborem gloriosus ; 'cleos' enim dicitur gloria latine, unde inclitus quasi inclutus, id est valde gloriosus. Et sic est moralis ista mutatio ». Cf. aussi Hugot. *Deriv.* C 290, 1-2 : « *Cleos*, idest gloria. Inde per compositionem hic Eracles, quasi eris cleos, idest lite gloriosus, ab eris quod est lis et cleos, vel quasi heros gloriosus, ab heros et cleos, vel quasi here, idest domine, scilicet Iunonis, gloria, ab hera et cleos ; unde herculeus -a-um et herculinus -a-um ».
- 240.6 laici a *laos*. Cf. Isid. *Orig.* VII 14, 9 : « Laicus popularis. Λαός enim Graece populus dicitur » ; Guill. De Conchis, *Glosae super Platonem* I 24, 48 : « Unde rustici adhuc dicuntur laici, id est lapidei. Laos enim est lapis ».
- 283-285 ELICHIAM [...] ventribus. Cf. *Vulgatus* IX 283 : « « *Elicinam* » ab elicio, -cis dicitur quia elicit pueros. Vel ab illicio per contrarium, quia non ligat set solvit. Vel a luco secundum Ovidium. Vel a luce quia producit ad ortum ».
- 294 NIXUSQUE PARES. Cf. *Vulgatus* IX 294 : « *nixusque pares* labori magno eius respondentes. Vel *nexus* vocat tres Gratias, scilicet Phasiteam, Euprosignam et Eurialeam, filias Bachi et Veneris, quae ideo nude depinguntur, quia sine fraude debent esse et indissolubiles et connexae ; una duas respicit, quia gratia duplex debet redire. Vel *pares nexus* dicit quia Lucina posito genu super genu et digitis intricatis invicem sedet, quos nexus dum solvit parit femina. Vel dicatur quod sunt duo dii partus qui habent preesse parientibus ».
- 306 Galantis [...] in mustelam. Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 3 : « Galantis in mustelam quae ore parit. Quod ideo fingitur quia fuit obstetrix quae verbis et carminibus suis parturientibus succurrebat ».
- 347.1-2 Driope [...] Lothos. Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 4 : « Driope decerpens frondes arboris lothos, quia inde guttas arboris sanguineas, succus enim illius arboris rubeus est, obstupuit adeo quod fere sui fuit oblita. Unde fingitur mutata in arborem lothon, cuius sucus gustanti confert oblivionem. Unde arbor illa nominatur lothos a Lethe palude infernali quae interpretatur oblitio ».
- 348-350 Sur le mythe de la nymphe Lothos et de Priapus cf. la glose présente aussi bien dans le ms. A (Milano, Bibl. Ambrosiana, P 43 sup.), que dans le ms. P (Paris, Bibl. Nat., 14135, témoin, comme A, des *Métamorphoses* et de quelques distiques des *Integumenta*) : « Hec mutatio moralis est. Allegorice per Priapum intelligimus luxuriam quam fugiens Lothos idest castitas mutata est in arborem sui nominis, quae numquam deperit. Singulis viret annis ad modum arboris. Lothos enim dicitur quasi lethes quod interpretatur oblitio ».

castitatis quod est naturalia desideria oblivisci et contemnere unde in antiph. Sanct. 'nec terrene dignitatis gloriam quesivit sed ad celestem pervenit'. À propos de *Priapus* cf. aussi *Mit. Vat.* I 126 : « Dicitur autem praeesse hortis, propter eorum fecunditatem. Nam cum alia terra seminalem vim coercescit, horti numquam sine fructibus sunt » (*Cf. Ioh. de Garland. Integ.*, p. 66, n. 385-388).

374.2 Lothos [...] oblivio. *Cf. Vulgatus* IX 394 : « Driope decerpens frondes arboris lothos, quia vidit guttas arboris sanguineas – succus enim illius arboris rubeus est adeo obstupuit quod etiam fere sui est oblita. Unde fingitur esse mutata in lothon arborem cuius succus gestanti confert oblivionem. Unde arbor nominatur lothos, quasi 'lethe', quod interpretatur oblivio. Et spiritualis est hec mutatio ». *Cf. aussi Hugut. Deriv.* L 49, 6 : « Item a leo hec *Lethes* -this, palus infernalis, quia delet memoriam, unde interpretatur oblivio, quia ex quo anime bibunt de aqua illius patiuntur oblivionem preteritorum, secundum poetas, vel futurorum, secundum philosophos. Unde letheus -a -um, infernalis vel pertinens ad Lethem vel obliuosus; unde et lethea papavera dicimus, quia oblivionem comedentibus conferunt ».

398-399 Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 5 : « Jolaus de sene in iuvenem quod ideo fingitur quia cum senex esset lascivie se habens ad modum iuvenis lascivie se habebat ».

411.3 Arnul. Aurel. *Allegorie* IX 6 : « Filii Calliotes de pueris in iuvenes. Que mutatio naturaliter adhuc fit cotidie, sicut de iuvene in virum de viro in senem ».

443-445 *Cf. Vulgatus* IX 443 : « Deidionidum opidum est unde erat Miletus, vel sit patronimicum a matre ».

558 Fraterno [...] tegi. *Cf. Ov. Heroid.* IV 138 : « cognato poterit nomine culpa tegi ».

564-565 ypallage. *Cf. Vulgatus* IX 443 : « ypallage, id est manus perarans reliquit ceram plenam. Alii dicunt quod cera dicitur reliquisse manum, non manus ceram, quia illa volebat plura scribere set cera plena erat, et ideo dicitur manum relinquere ».

589-594.4 Quod semel [...] verbum. *Hor. Epist.* I 18, 71 : « nec retinet patulae commissa fideliter aures, / et semel emissum volat irrevocabile verbum ».

643.1-3 harundine. *Cf. Hugut. Deriv.* A 310, 12 : « Et ab areo hec arundo-nis, quia cito aret et proprie dicitur folium dependens, sed sepe simpliciter pro canna ponitur, unde arundineus -a -um » et M 141, 3 : « A moveo hic et hec mobilis -le, unde mobiliter et hec mobilitas, et componitur immobilis-le, immobiliter, immobilitas »; M 141, 19 : « A moveo hic mundus-di, quia semper est in motu »; M 102, 4 : « Item componitur cum cosmos, quod est mundus, et dicitur hic microcosmus, idest minor mundus, scilicet homo, sicut megacosmus maior mundus ».

645-647.2 *Cf. Vulgatus* IX 443 : « [...] Est autem Chimera quoddam monstrum habens os leoninum, ventrem caprinum, pedes serpentinos, et hoc fabulose. Veritas est quod Chimera mons est in Sicilia, cuius cacumen ardet in summitate fere, cuius silve sunt ubi leones habitant, in medio pascua ubi sunt capre, in pede autem montis lacus sunt ubi habitant serpentes. Ille mons dicitur in summo calidus propter leoninam naturam, in medio pascuosus ubi capre et lupi sunt quibus leones insidiantur, in pede paludosus ubi serpentes habitant »; cf. aussi Chimera [...] serpentis. *Cf. Hugut. Deriv.* I 49, 3 : « confectionis quando conformamus in mente aliquid quod in rerum numero natura non patitur inveniri, ut chimeram ex capite leonis, pectore hominis, ventre asini, cauda serpentis ».

649-651 *Cf. Arnul. Aurel. Allegorie* IX 7 : « Biblis in fontem sui nominis, quia in fontem precipitavit et ab eius submersione fons est denominatus ».

666-667 Yphis [...] virum. *Cf. Arnul. Aurel. Allegorie* IX 8 : « Iphis de femina in virum. Quod nichil aliud fuit nisi quod muliebriter se prius habens, postea viriliter fecit ».

690 ANUBIS [...] APIS. *Cf. Hugut. Deriv.* N 62, 54 : « Item nubes componitur cum a, quod est sine, et dicitur hic Anubis-bis, idest Mercurius, quasi sine nube : est enim deus sermonis ».

- qui omnia revelat » et *Deriv.* A 270, 9 : « Item hic Apis dicebatur taurus qui de Nilo solebat exire et, gesticulatione sui corporis, predicete futura ». APIS. Cf. *Vulgatus* IX 691 : « Apis in lingua Egiptiaca idem sonat quod taurus. Taurus enim quidam egrediebatur quolibet anno a Nilo qui nutritus per aliquantulum temporis mactabatur, et dicitur ab 'a', quod est sine, et 'pix', quoddam genus gummi nigerrimum, quasi sine nigredine ».
- 691 BUBASTIS. Cf. Hugut. *Deriv.* B 87, 5 : « et hec Bubastis idest bubulcorum dea, unde Ovidius Metamorphoseos in XI 'sanctaque Bubastis variisque coloribus Apis' ». Cf. aussi *Vulgatus* IX 691 : « *Bubastis* quasi bene bibens dicitur ».
- 773 PHARETONIUM. Cf. Hugut. *Deriv.* F 53, 28-29 : « a pharo, turri Alexandrie, quedam civitas in Egipto dicta est Pharos, et Pharos, civitas vel turris, quandoque ponitur pro Egipto; unde invenitur pharius-a-um idest egiptiacus, et hinc omnes reges Egipti dicti sunt pharaones ».

LIVRE 10

- 1 nupcie [...] olentes. Cf. Arnul Aurel. *Allegorie* X 1 : « Mutationes decimi libri tales sunt. 1 Euridice de viva in mortuam, de mortua iterum in vivam, de viva iterum in mortuam. 2. Quidam pro Cerbero viso in lapidem. 3. Olenos in lapidem. 4. Atis puer in semimasculum, de semimasculo in pinum. 5. Ciparissus in cupressum arborem. 6. Iacinctus puer in florem sui nominis. 7. Amatonciades in boves. 8. Pretides in publicus meretrices. 9. Statua Pigmalionis eburnea in veram mulierem. 10. Mirra in arborem sui nominis. 11. Adonis in florem sui nominis. 12. Ipomanes et Athalanta in leones. 13. Socie Persesefones in mentas olentes ».
- 2-6 *Integumenta* [...] fugit. Cf. Ioh. de Garlan. *Integ.* X 407-414; Pratum [...] amor : « Pratum, delicie, coniunx caro, vipera virus, / Vir ratio, Stix est terra, loquela lira. / Morphosis Ovidii conformi nomine facta / consimilique statu proprietate pari. / Sic tibi Iacinctus flos est Cyparissus et arbor / taurus crudelis, bos meretricis amor. / Rem miram mirare novam Mirram per amorem / in mirram verti quam dat amans amor ».
- 13.2 Tenaris. Selon Hugut. *Deriv.* T 68, 16 *Trenarus* ne doit pas être confondu avec *Tenarus* : « Et hic Trenarus-ri. Et in plurali hec Trenara-rorum, mons sive vallis ubi est descensus ad Inferos, et sepe ponitur pro ipso descensus ad inferos et pro ipso inferno, ubi non est nisi fletus et lamentatio, unde trenarius-a-um. Et nota quod quidam dicunt pro eodem monte hic Tenarius, sed male ». Cf. aussi la définition du commentaire *Vulgatus* X 13 : « Tenaris vallis Laconie per quam est descensus ad inferos. Unde Virgilius : 'Tenareas etiam fauces, alta hostia Ditis, / et caligantem nigra caligine lucum / ingressus, manes adiit' » (Verg. *Georg.* IV 467-469). Et Stacius : « Tenaree limen petit irrevocabile porte » (Stat. *Theb.* I 96).
- 22-26.1 MEDUSEI [...] capitis. Cf. *Vulgatus* X 22 : « *Medusei* id est habentis crines serpentinos ad modum Meduse vel serpentes pro crinibus ».
- 28 FAMAQUE [...] Plutone. Cf. *Vulgatus* X 29 : « *Amor* : ad hoc respicit quod dixit supra Iupiter excusando Plutone de raptu dicens : 'Non hoc iniuria factum, / verum amor est' » (Ov. *Met.* V 525-526).
- 30-31.1 CHAOS. Cf. *Vulgatus* X 13 : « *per chaos*. per istam confusionem magnam, quia omnia sunt confusa apud inferos, quia ibi nullus ordo set sempiternus horror inhabitat ». Cf.

- aussi Hugut. *Deriv.* C 39, 3 : « Vel chaos pro initio rerum componitur inchoo-as, idest incipere, vel componitur a chaos secundum quod accipitur pro confusione rerum, quia cum res incipitur adhuc quasi in chao est, vel inchoare quasi contra chaos facere ».
- 30-31.3 tres sorores [...] Ditis. *Cf. Vulgatus* X 31 : « *Euridices oro properata retexite fata* dicit quia tres Parche dicuntur vitam hominis disponere, quia Cloto colum baiulat, Lachesis trahit, Atropos occat. Cloto facit de non esse ad esse. Lachesis vitam hominis protrahit. Atropos facit de esse ad non esse. Unde versus : 'Res de non esse Cloto deducit ad esse, / trahit eis esse Lachesis, rapit Atropos esse' ».
- 42 Ysion. *Cf. Hugut. Deriv.* G 39, 52 : « siquidem Yxion, secretarius Iunonis, eam interpellavit de concubitu, que, consilio Iovis, formavit quandam nubem in sui speciem et eam obtulit Yxioni, quam ille putans Iunonem esse effudit semen in illam nubem, et inde nata sunt quedam monstra, in media parte homines et in media equi, et dicti sunt centauri, quasi gentauri, idest geniti ex aura » ; I 122, 1 : « Hic Yxion-nis pater fuit Centaurorum, qui Iunonem de concubitu interpellavit. Et interpretatur dignitas, unde et dicitur Yxion quasi axion, quod est dignitas, vel quasi anxion ab ango-gis, quia dignitas reddit hominem anxium ». *Cf. aussi Vulgatus* X 43 : « Iste Titius Iunonem de stupro interpellavit. Unde vultures eius iecur corrodunt apud inferos et semper in principio ebdomade renovatur. Unde : 'Sic inconsumptum Ticii semperque renascens / non perit ut possit sepe perire iecur' ».
- 44-53.2 topographiam. *Cf. Vulgatus* X 53 : « Hic describit locum per quem exiebat Orpheus cum uxore ab inferis. Unde dicitur *carpitur* » ; « Describit locum per quem Orpheus cum uxore sua Euridice ab inferis recesserunt ».
- 60-62 Les principales sources de cette glose sont l'œuvre mythologique de Fulgence, le commentaire d'Arnoul d'Orléans et la glose du *Vulgatus*. *Cf. Fulgent. Mytol.* III 10 : « Orpheus Euridicen ninfam amavit ; quam sono citharae mulcens uxorem duxit. Hanc Aristeus pastor dum amans sequitur, illa fugiens in serpentem incidit et mortua est. Post quam maritus ad inferos descendit et legem accepit, ne eam conversus aspiceret ; quam conversus et aspiciens iterum perdidit. Haec igitur fabula artis est musicae designatio. Orpheus [enim] dicitur oreafone, id est optima vox, Euridice vero profunda diiudicatio. In omnibus igitur artibus sunt primae artes, sunt secundae ; ut in puerilibus litteris prima abecetaria, secunda nota, in grammaticis prima lectio, secunda articulatio, in rethoricis prima rethorica, secunda dialectica ». Arnul. Aurel. *Allegorie* X 1 : « Orpheus Apollinis et Caliope muse filius Euridicen uxorem duxit que a serpente venenata ad Inferos descendit. Tuncque Orpheus uxorem secutus est ad Inferos et cantu suo liberavit et redemit tali tamen condicione ne ad illam respiceret ; nam si respiceret rursus eam amitteret. Quare cum ab Inferis ambo fere evasisent respexit et amisit. Volens ergo rursus causa uxoris sue Orpheus descendere prohibitus est a janitore, deinde montem ascendens cantu suo feras et arbores attraxit. Verum quia uxore caruit ab omni muliere abstinens amorem suum in mares transtulit. Inde mulieres eum quasi contemptorem suum membratim dilaceraverunt. Allegoria talis. Orpheus quidam sapientissimus fuit et musicus unde Orpheus dictus est quasi orephonos idest ore sonans, qui prosapia sua dictus est filius Apollinis idest sapientiae, et pro musica et sonoritate sua filius Caliope, que dicta est Caliope quasi callophone idest bona sonoritas. Iste Euridicem duxit que interpretatur profunda diiudicatio a serpente invenenata idest fallacia huius seculi decepta cum bona huius seculi transitoria et falsa, durabilia et vera esse diiudicat, ad inferos et ad vicia descendit idest ad vicia declinat non tantum cogitatione sed etiam opere divertit. Sed in cantando idest etiam inter vicia de viciis et virtutibus disputando, secum uxorem suam idest diiudicationem qua prius vicia tenendo potius diiudicaverat, ab inferis et a viciis que inferiora sunt virtutibus erigit ad virtutes. Sed quia ratio aspexit ad vicia, uxorem item

suam idest ad iudicationem ad vicia relapsam amisit. Quam cum vellet iterum sequi ad inferos, viciose operando, prohibitus est a ianitore infernali. Considerato enim quam infelicissimus esset ad vicia introitus, introire abhorruit sed in montem ascendens idest ad virtutes ad quas est ascensus sicut ad vicia descensus, cantu suo idest sua predicatione feras idest efferos homines mitigavit, bruta animalia sapientes instruxit, mulieres idest muliebriter viventes et viciosos vilipendit, sed amorem suum ad mares idest viriliter agentes transtulit. Unde mulieres eum quia de suo non erant consortio lapidantes occiderunt scilicet luxuriose. Mulieres siquidem proniores sunt in libidinem et vicia quam viri » ; *Vulgatus* X 63 : « Orpheus siquidem sapientissimus fuit et musicus. Unde dictus est Orpheus ab ore et 'phonos' quod est sonus, quasi ore sonans, et ideo dictus est filius Apollinis, id est sapientie, et Calliopes, id est bone sonoritatis. Duxit Euridicen, que interpretatur profunda diiudicatio, cui adheret sapiens cum de rebus subtilissimis diiudicat. Uxor vero, id est profunda diiudicatio, a serpente morsa, id est fallacia istius seculi decepta, cum bona terrena transitoria sunt et falsa, ad inferos descendit, id est ad vitia declinat, quam maritus sequitur quando ad vitia non tantum cogitatione set etiam opere divertit. Set ibi cantando, id est de viciis et virtutibus disputando, uxorem suam, id est profundam diiudicationem, a viciis erigit ad virtutes. Set quia respexit, amisit. Unde fingitur quod Euridice de viva in mortuam est mutata et iterum de mortua in vivam et de viva in mortuam. Sic ergo moralis est ista mutatio ». Cf. aussi Kathryn McKinley, « The medieval commentary tradition 1100-1500 on *Metamorphoses* 10 », *Viator*, 27, 1996, p. 117-149, p. 120-121.

60-62.1 Calliope [...] sonoritas. Hugut. *Deriv.* C 6, 16 : « Item calo idest bonum, unde calodemon idest bonus sciens, ut calodemones boni angeli sicut cacodemones mali angeli, et hec Calliope pes idest una de novem Musis quasi calophone, idest bona sonoritas ».

65-66 DE CERBERO [...] lapidem. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 2 : « Quidam quia Cerberum vidit ab inferis per Herculem extractum pre nimio stupore mutatus est in lapidem. Allegoria. Hercules sapientissimus cum de Cerbero prius ignoraretur eum ab inferis traxisse, dicitur manifeste ostendisse eum esse terram tripartitam. Unde et cerberus triceps esse dicitur. Cuius de Cerbero tractatum quidam philosophus quasi subtile admirans, desperando se post Herculem nichil philosophicum dicere posse, stupore percussus sic vere a sensu destitit. Unde fingitur in lapidem esse mutatus ».

69-70 OLENOS ET LEHEA [...] in lapides. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 3 : « Olenos et Letea uxor quia deos contempnebant versi sunt in reprobum sensum unde fingitur quia mutati fuerunt in lapides ». Cf. aussi *Vulgatus* X 71 : « Allegoria talis est : deorum contemptores fuerunt illi et versi sunt in reprobum sensum. Unde in lapides mutati fuisse dicti sunt. Maxima enim est cordis duritia deum contempnere. Unde iudicatur esse moralis ista mutatio ».

78-80 Cf. *Vulgatus* X 78 : « Describit tempus in quo Orpheus mutatus fuit in amatorem marium : tertius ».

86 Cf. *Vulgatus* X 86 : « [...] Continuatio procedit a precedentibus, set facit topographiam et dicit *collis*. Describit enim locum ad quem venit Orpheus ».

87 gramen. Cf. Hugut. *Deriv.* G 39, 63 : « unde hoc gramen-is potest quelibet herba dici quia germinet, sicut robor omnis ligni cutis et species, quia sit firmissima » ; H 24, 1 : « Hec herba-e dicitur ab arvo : iacto enim semine in agrum, non longo tempore post ipsum pullulat in herbam ; vel quia terre fixis radicibus adheret ». Cf. aussi *Vulgatus* X 87 : « graminis herbe : venientes a grano. Differentia enim est inter gramen et herbam. Herba nomen generale est, set gramen vocatur herba illa que post primam secationem nascitur, que etiam in gallico vocatur 'gaim'. Vel proprie dicitur gramen herba que de semine provenit, herba que sine semine, et ideo dicitur gramen, quasi a grano manans ».

- 91 Helyades. Cf. *Vulgatus* X 91 : « Eliades sorores Phetontis mutatae fuerunt in alnos vel, ut volunt alii, in populos » ; cf. aussi Hugut. *Deriv.* E 30, 8 : « Item ab Ely quod est Deus dictus est sol Elios quia pro deo olim reputabatur ; unde hic Eliades-de, filius vel nepos solis ; subtracta de sillaba dicitur hec Elias-dis, idest filia vel neptis solis ».
- 92 tilia. Cf. Hugut. *Deriv.* T 59, 4 : « Et a telum hec tilia, quedam levis arbor, quia sit utilis ad usum telorum ».
- 94 YLEX. Cf. Hugut. *Deriv.* L 42, 48 : « Item ab eligo hec ylex-cis, arbor glandifera, quasi elex ab eligendo, quia huius arboris fructum primum homines elegerunt sibi, unde ylignus-a-um et yliceus -a-um, idest de ylice existens vel ad ylicem pertinens ».
- 95 PLATANUS. Cf. Hugut. *Deriv.* P 131, 1 : « Platos Grece, latine dicitur latum vel latitudo, unde hec platanus, quedam arbor a latitudine foliorum sic dicta ». GENIALIS. Cf. Hugut. *Deriv.* G 39, 13-15 : « Item a gigno hic Genius, deus qui preest nuptiis, vel deus nature ; et dicitur sic, quia quasi vim habeat omnium rerum gignendarum, vel a gignendis liberis ; unde hic genialis -lis dicitur lectus qui in nuptiis sternitur, scilicet in quo sponsus et sponsa cubant ; sed cubile est concubinalis lectus, a cubando non a gignendo : ad genialem fit ascensus causa gignendi liberos, ad cubile fit descensus solum causa concubandi. Et hic et hec genialis et hoc -le, idest naturalis vel nuptialis vel voluptuosus ».
- 96 salices. Cf. Hugut. *Deriv.* S 18, 3-5 : « Item a salio hec saltria-e, idest ioculatrix ; Iuvenalis 'que saltria penem' ; vel est ibi psaltria a psallo ; et hec salix-cis, quedam arbor, quia cito saliat, idest crescat, unde salignus-a-um, ad salicem pertinens vel salice factus, et saliceus-a-um et salicinus-a-um, et hoc alicium, locus ubi crescunt salices ».
- 98 BICOLOR. Cf. Hugut. *Deriv.* C 7, 24 : « Color componitur hic et hec bicolor-ris, idest duorum colorum ».
- 102 PALMA. Cf. *Vulgatus* X 102 : « < palme > de ramis palmarum coronabantur victores et dicitur a palma quod est manus, quia rami eius quasi palma dilatati sunt. Vel a palma quod est victoria, quia victores inde coronabantur » ; cf. aussi Hugut. *Deriv.* P 13, 12 : « Item a palma hec palma-e, quedam arbor, quia manus victorum ea solet ornari et coronari, vel quia oppansis est ramis in modum palme hominis ; est enim insigne victoriae ».
- 104 Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 4 : « Cibeles Berecintia Atim puerum amavit. Quem postea nimio succensa zelo semimasculum reddidit. Deinde in pinum mutatus est. Allegoria talis. Cibeles ipsa est terra que dicitur Cibeles quasi cibeles quia firma est et solida, a cubero qui est solidus unde etiam in arithmetica cubici numeri dicuntur s. solidi, et cubitus qui firmior est pars lacerti. Berecintia dicitur non a Berecinto monte, ut quidam volunt, sed Berecintia quia verecintia ; cintos enim lingua attica dicitur flos inde terra verecintia idest vere florida quia que magis floribus abundat. Mater quoque deorum esse dicitur quia terreni homines scilicet quosdam de hominibus, deos esse pre timore finxerunt unde illud : primus in orbe deos fecit timor. Atis quidam flos est valde pulcrum quem Cibeles idest terra plus ceteris amasse dicitur quia plurimum pulcritudinis ei contulit quem ex invidia ne alias deus delectet semimasculum castrando reddit idest marcidum. Et flos hic marcidus neque omnino flos neque omnino non flos, sicut semimasculus neque omnino vir neque omnino non vir. Deinde a flore mutatus est in pinum arborem fructiferum quia non est flos ille sine utilitate, immo fit de illo quedam tinctura. Vel dicitur flos ille in pinum esse mutatus quia potius crescit inter pinea quam alibi ». Pour 104.2 cf. aussi *Vulgatus* X 105 : « Cibeles idem est quod terra que dicitur Cibeles, quasi cubeles, a 'cubos' quod est stolidum, unde in arithmetica cubiti dicuntur numeri, scilicet solidus et cubitus, quia solidior est pars brachii ».
- 106 CUPRESSUS. Cf. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 5 : « Ciparissus puer pulcherrimus prius levis, deinde in adolescentia mutatus est in hispidum et pilosum, unde fingitur in pinum mutatus esse quia folia habet horrida ».

- 114 BULLA. Cf. Hugut. *Deriv.* A 157, 1-3 : « AMPLUS-a-um, et comparatur -pior -simus [...] et componitur cum bulla, quod est inflatio aque, et fit ampulla, eo quod ampia sit ad similitudinem bulle ».
- 126 Cf. *Vulgatus* X 126 : « Cronographiam facit actor. Describit enim tempus dicens qualiter de cervo illo Ciparisso contigit. Dicit enim estus etc. ».
- 127 Cancer. Cf. la glose II 825-827 et Hugut. *Deriv.* C 38, 1 : « Hic CANCER -cri, idest piscis quidam, a concha, quia sit concha, et quoddam signum celeste sici dicitur ; unde hic cancer-ris morbus quidam. Item a cancer-cri dicitur cancellus et forceps, unde cancellulus diminutivum » ; G 84, 7 : « retrogrador -aris, idest retro ire, gradi retro, unde retrogradus-a-um : retrogradus est cancer, et planeta quandoque est retrogradus, quandoque processivus, quandoque stationarius ». Cf. aussi *Vulgatus* X 127 : « Pro animali et signo dicitur cancer, cancri. Pro morbo cancer, canceris. Unde versus : Est animal cancer, cancri signumque vocatur, / set morbus cancer, canceris esse datur ».
- 148 unde versus. Cf. *Vulgatus* X 148 : « Simile est illud Virgilii in Bucolicis dicentis : 'A Iove principium, Muse ; Iovis omnia plena' ».
- 155.3 Cf. *Vulgatus* X 158 : « Aquila dicitur portare fulmina Iovis, quia dum Iupiter iret ad bellum contra Gigantes, aquila venit ad domum suam et hoc erat bonum omen, quia victoriam optinuit Iupiter, propter quod fecit aquilam depingi in vexillis suis. Vel ideo dicitur aquila portare fulmen Iovis quia naturaliter est magni caloris vel quia altius volat quam alia avis ».
- 159-161.1 YLIADON. Cf. *Vulgatus* X 160 : « *Yliadem* id est Ganimedem Troianorum, quia Ylion dicitur Troia ab Ylo rege ».
- 162.3 AMICLIS. Cf. *Vulgatus* X 160 : « *Amicle*, *Amiclarum* civitas est unde fuit Iacinctus oriundus ».
- 167-168 DELPHI [...] Parnassum. Cf. *Vulgatus* X 168 : « Delphos est illa pars Parnasi que protenditur in mare et ideo dicit *Delphi positi in medio*, quia Iupiter volens scire ubi esset medium orbis duas aquilas misit, unam ab oriente et aliam ab occidente, que in medio monte Parnaso convenerunt et sic probatum est mundi meditullium ibi esse ».
- 180-181 Discus [...] scutelle. Cf. *Vulgatus* X 177 : « Discus siquidem est quedam massa rotunda de ere vel plumbo composita » ; Hugut. *Deriv.* D 77, 10 : « Item a do et esca, hic discus, quasi dans escas, idest scutella, quia apponat escas, unde disculus-li diminutivum et discoforus ».
- 187-188 sed herbarum [...] nobis. Ov. *Met.* I 522 : « dicor, et herbarum subiecta potentia nobis ».
- 190 Cf. *Vulgatus* X 190 : « Hic utitur actor comparacione. Comparat enim Iacinctum cadentem lilio confracto et violis que confracte inclinant se, unde dicit *ut si quis* ».
- 191 Iacintus. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 6 : « Iacinctus in florem sui nominis mutatus fuit. Quod ideo fingitur quia in flore illo 'ja' scriptum videtur ».
- 196-197 Ebalia [...] natus. Cf. *Vulgatus* X 196 : « Ebalia quedam pars est Grecie unde erat Iacinctus ».
- 218-219 apud [...] mulieres. Cf. *Vulgatus* X 220 : « Apud Amatonta fuerunt Ceraste qui homines sacrificabant et Pretides utilissime meretrices ».
- 224 Ceraste [...] boves. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 7 : « Amatonicides homines dicti quia de umano sanguine sacrificio deos se placare putabant reputati sunt pro insensatis. Unde fictum est esse mutatos in bruta animalia, sed in boves potius quam in alia quia boves cornuti sunt et illi homines antequam mutati essent quasdam strumas quasi cornua in fronte habebant unde et prius ceraste idest cornuti a ceros quod est cornu dicebantur » ; Hugut. *Deriv.* C 138, 1 : « ceros grece, latine cornu, inde hic cervus, unde hec cerva, et hic cervulus diminutivum, unde hec cervula. Item a cervus cervinus-a-um. Item a ceros hic cerasta vel cerastes, idest serpens cornutus ».
- 232.2-3 RELINQUI [...] haberent. Cf. *Vulgatus* X 236 : « *relinqui* dicit et non dari quia hoc nichil aliud fuit quam quod insani erant et insani remanserunt ».

- 233 Cf. *Vulgatus* X 237 : « Allegorice vel historice potest hoc exponi. Allegoria est talis : Amatunciade homines a loco sic dicti de humano sanguine deos placare putantes reputati sunt insani, quod reputatur per cornua, unde fictum est quod mutati sunt in iuencos qui bruta sunt animalia et cornuta. Historice vero dicimus quod in quibusdam partibus precipue apud Amatunta sunt homines in quorum frontibus strume nascuntur que similes sunt cornubus ».
- 258 *Livor*. Cf. *Vulgatus* X 258 : « *livor* est coadunatio sanguinis que provenit in membris ex nimia depressione et palpatione. Vel *livor* id est invidia : timebat forte ne aliquis invideret ymagini premendo illam ». Cf. aussi Hugut. *Deriv.* L 91, 3 : « Item a liveo hic *livor*-ris, lividitas vel invidia vel dolor vel vulnus ».
- 267 *purpura*. Cf. Hugut. *Deriv.* S 42, 3-4 : « et a Sarra civitate sarranus-a-um, idest tyrius, vel sarranus-a-um a sarra pisce, idest purpureus ; unde hoc sarranum, purpurea vestis, quia de sanguine illius piscis tingitur purpura ».
- 283-284.2 *Humetus* [...] mellificant. Cf. *Vulgatus* X 258 : « « *Himetia* » ab Himeto monte ubi habundant apes que operantur ceram ».
- 288-289.1-2 *Pygmalion* [...] desponsavit. Arnul. Aurel. *Allegorie* X 9 : « Statua Pigmalionis de eburnea in vivam mulierem. Re vera Pigmalion mirabilis artifex eburneam fecit statuam cuius amorem concipiens ea cepit abuti ad modum vere mulieris ».
- 290 Cf. *Vulgatus* X 290 : « Paphius id est Pigmalion de insula illa existens que postea Papho dicta fuit, et est preoccupatio auctoris quia non adhuc illa insula vocabatur Papho, set postea a filio suo Papho vocata fuit ».
- 295-297 puerosque [...] ignibus. Ov. *Met.* X 152-154 : « nunc opus est leviori lyra, puerosque canamus / dilectos superis, inconcessisque puellas / ignibus attonitas meruisse libidine poenam ».
- 325-326 Cf. *Vulgatus* X 326 : « Unde quidam : 'In patre cur pecco ? Non sic peccat pecus equo, ipsa creatur equo coniunx equa iure fit equo id est equali ».
- 386 Cf. *Vulgatus* X 368 : « « *noctis erat medium* » cronographiam facit actor id est temporis descriptionem. Describit enim tempus in quo Mirra voluit se suspendere ».
- 446-447.1 Cf. *Vulgatus* X 446 : « Describit actor tempus in quo Mirra patri suo Cinare per cohitum coniuncta fuit dicens tempus ».
- 446-447.3 *Bootes*. Hugut. *Deriv* B 87, 1-5 : « Bos bovis communis generis, et dicitur a bus, quod Greci dicunt ; unde bovinus -a-um, et bucerus-a-m in eodem sensu, unde Ovidius *Metamorphoseos* : 'quisquis in montibus illis / lanigerumque gregem armentaue bucera pavit' (VI 394-395) [...] et hic Bootes -tis vel -te pro quadam stella vel potius signo : continet enim plures stellas, ut dicunt XII, et sequitur plastrum quasi bubulcus ».
- 478-479.1 Cf. *Vulgatus* X 478 : « « *palmiferos* » Arabe populi sunt ubi habundant palme arbores ».
- 505 Les principales sources de cette glose sont l'œuvre mythologique de Fulgence et le commentaire d'Arnoul d'Orléans. Cf. Fulgent. *Mytol.* III 8 : « Fabula Mirre et Adonis. Mirra patrem suum amasse dicitur, cum quo inebriato concubuit ; cum que eam pater utero plenam rescisset, crimine cognito evaginato eam coepit persequi gladio. Illa in arborem myrram conversa est ; quam arborem pater gladio percutiens, Adon exinde natus est. Quid vero sibi haec fabula sentiat edicamus. Mirra genus est arboris, de qua sucus ipse exsudat ; haec patrem amasse dicitur. Ista enim arbores in India sunt, que solis caloribus crementatur, et quia patrem omnium rerum solem esse dicebant, cuius opitulatu cuncta germinum adolescit maturitas, ideo et patrem amasse dicitur ; dum que iam grandioris fuerit roboris, solis ardoribus crepans ragades efficit, per quas sucum desudat – quod mirra dicitur – et redolentibus lacrimosa guttulis fletus suaves scissuris hiantibus iaculatur ». Arnul. Aurel. *Allegorie* X 10-11 : « Mirra patrem suum amavit cum quo inebriato concubuit. Cumque pater eam utero plenam fecisset, crimine cognito,

- evaginato cepit persequi gladio. Illa in arborem mirram mutata est, qua arbore gladio percussa, Adon exinde natus est. Quod de hac fabula sentiat videamus. Mirra est genus arboris de qua succus exudat. Hec patrem amasse dicitur quia huiusmodi arbor est in India et solis ardore crematur et quia solem patrem omnium rerum esse asserit cuius opitulatu cuncta germinum adolescit maturitas, ideo patrem amasse dicitur. Que cum grandioris fuerit roboris solis ardoribus crepans, ragades idest fixuras facit per quas succus desudat qui mirra dicitur, et redolentibus lacrimosa rivulis vel guttulis fletus suaves scissuris hiantibus iaculatur, unde et Adonim genuisse dicitur. Adon enim Grece suavitas dicitur et hec species suavis esse dicitur, inde Adonem genuisse dicitur. Hunc autem Venerem amasse dicunt quia hoc genus pigmenti sit valde fervidum, unde et Petronius Arbiter ad libidinis incitamentum mirrinum se bibisse poculum refert. Nam et Sutrius commediarum scriptor introducit Gliconem meretricem dicentem : mirrinum affers quo virilibus armis occursem fortiuscula. Hoc etiam Adonis venans extinctus postea in florem est mutatus, omnis siquidem amoris dulcedo aut labore venationis aut alterius officii extinguitur unde in Ovidio : 'Otia si tollas periire cupidinis arcus' (*Rem.* 139). Extincta igitur veneris dulcedine pre labore, mutatur in florem sui nominis idest qui adonim, quia dulcius foret amor caritativus quam amor venereus » ; Fulgent. *Mytol.* III 8, 3 : « Ideo autem Venerem eum amasse dicunt, quod hoc genus pigmenti sit valde fervidum ; unde et Petronius Arbiter ad libidinis concitamentum mirrinum se poculum bibisse refert ; nam et Sutrius comediarum scriptor introducit Gliconem meretricem dicentem : 'Mirrinum mihi adfers quo virilibus armis occursem fortiuscula' ». Pour 505.1-3 myrra [...] desiccat cf. aussi *Vulgatus* X 502 : « Quid senciat hec mutatio videamus. Mirra est genus arboris de qua succus exundat. Hec patrem amasse dicitur quia huiusmodi arbor est in India que solis ardore crematur, quem patrem omnium rerum asserunt cuius opitulatu omnium germinum procedit maturitas. Unde patrem amasse dicitur. Cum autem hec arbor grandioris sit roboris, solis ardoribus crepans quasdam facit rugades id est fixuras per quas succus desudat qui mirra dicitur et est mire fragrancie ». Pour 505.4 cf. *Vulgatus* X 739 : « Exponitur hec mutatio sic : Adonis interpretatur suavitas et filius Mirre dicitur quoniam fructus illius arboris suavissimi odoris est. Hunc autem Venus amasse dicitur quia ex succo illo quoddam genus pigmenti fit valde fervidum, et ideo Petronius ad libidinis incitamentum mirrinum se bibisse poculum refert et factus comediarum scriptor introducit Gliconem meretricem dicentem : 'Mirrinum affers' (Fulgent. *Mytol.* III 8, 3) ».
- 505.5 unde Ovidius ait. *Ov. Rem.* 139 : « Otia si tollas, periire Cupidinis arcus » ; *Ov. Rem.* 144 : « (Cedit amor rebus) res age : tutus eris ».
- 515-518.4 Alibi. *Ov. Ars* 62 : « Iudite : eunt anni more fluentis aquae ».
- 554 Occia [...] artes. *Ov. Rem.* 139 : « Otia si tollas, periire Cupidinis arcus ». Queritur [...] erat. *Ov. Rem.* 161-162 « Quaeritis, Aegistus quare sit factus adulter ; / in promptu causast : desidiosus erat ».
- 561 RUMOR. Hugut. *Deriv.* R 54, 19 : « Item a ruo hic rumor-ris, idest murmur vel quod vulgo dicitur novum, quia celeriter ruat ».
- 574 YPOMENES. Hugut. *Deriv.* I 88, 11 : « Ypos componitur cum mano-as et dicitur hic Ypomaries-nis, quasi velox ad modum equi, unde et, propter suam velocitatem, dicitur superasse cursu Athalantham. Sed hoc ypomanes, indeclinabile et neutri generis, est quedam herba, que comedentem se facit furere ; vel potius ypomanes est virus quod distillat ab inguine eque ex nimia luxuria, dum amoris rabie fertur, unde dicitur ab ypos, quod est equus, et mano-as, quia ab inguine eque distilletur ».
- 591 TALARIA. Cf. *Vulgatus* X 591 : « *talaria* id est vestem ad talos dependentem secundum quosdam. Vel *talaria* dicit quia antiquitus currentes solebant alas imponere plantis ad designandum velocitatem ».

- 599 fedus. Hugut. *Deriv.* F 24, 2 : « Item a fedus -a-um hoc fedus-eris, idest pactum. Pax que fit inter dimicantes. Fuit olim consuetudo quod cum aliqui vellent inire fedus quedam porca sacrificaretur in hunc modum : maior ex ista parte et maior ex illa, sive esset imperator sive rex sive alius princeps, tenebant porcam illam et illam percutiebant et turpiter occidebant, quasi sic occidatur ille qui a pace resilierit ; unde invenitur 'ictum fedus inter eos' ; hinc Dominus 'percutiam fedus inter me' et cetera ».
- 602 Gloria [...] hoste. Gualt. de Cast. *Alexandr.* IX 540 : « Gloria quantalibet vili sordescit in hoste. / Indignum satis est ut consumatur in illis / gloria vel virtus ubi multo parva labore ».
- 609 ATHALANTA [...] levitate. Hugut. *Deriv.* A 424 : « Athas grece, levitas latine, lentos plenum, unde dicta est quedam virgo Athalanta propter velocitatem quasi plena levitate ».
- 643 Cf. *Vulgatus* X 704 : « Allegoria talis est. Athalanta fuit velocissima que multos exsuperavit. Dicitur enim ab 'athlas' grece, quod est leve latine, et 'lentos', quod est plenum, unde Athalanta quasi plena levitate. Ypomenes iuvenis velocissimus fuit, quod perpendi potest ex nomine, quia 'ypos' equus interpretatur, 'manes' corrumpitur a mano, manas, unde Ypomenes quasi equus manans, id est ad modum equi velox. Hic per tria poma superavit eam, que sunt sapientia, pulcritudo, nobilitas, quibus circa Ypomenem consideratis, se ab illo superari permisit Athalanta. Set quia in templo Cibeles coierunt, id est in terra matre peccaverunt, in leones mutati sunt, id est bestie reputati sunt, et sic iudicatur esse moralis ista mutatio ».
- 698-701 humeris. Cf. Hugut. *Deriv.* A 313, 11 : « Item ab armus humerus, quasi armerus, ut esset distinctio hominum, quorum sunt humeri, ad animalia quadrupedia, quorum sunt armi ».
- 729.2 Cf. *Vulgatus* X 729 : « Naturalis est ista mutatio. Persephone ipsa est luna per quam habemus humorem qui comites suas, id est herbas que concomitantur semper humorem, mutat in mentas id est facit bene olentes : herbe quidem dum humide sunt melius redolent quam resecte ».